

המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל / Mandel Institute for Jewish Studies

The Ashkenazi Yerushalmi MS — 'Sefer Yerushalmi' /

'ירושלמי כתב-יד אשכנזי' ו'ספר ירושלמי'

Author(s): יעקב זוסמן and Yaakov Sussmann

Source:

Tarbiz /

תרביץ

pp. 37-63 (כרך חוברת) תשרי-כסלו תשנ"ו.

Published by: Mandel Institute for Jewish Studies / המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל

Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/23599878>

Accessed: 27-03-2019 16:08 UTC

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <https://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Mandel Institute for Jewish Studies / המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to

Tarbiz / תרביץ.

JSTOR

<https://www.jstor.org>

יְרוּשָׁלַיִם כְּתָב־יָד אֲשַׁכְנִי ו'סֵפֶר יְרוּשָׁלַיִם'

מאת

יעקב זוסמן

[א]

זה לא כבר פִּרְסַמְתִּי שְׁנֵי-עֶשֶׂר דְּפִים גְּדוּלִים מִכְתָּב־יָד אֲשַׁכְנִי מִפּוֹאֵר שֶׁל הִירוּשָׁלַיִם, דְּפִים שֶׁנִּתְּגְלוּ בִּשְׁנַיִם הַאֲחֵרוֹנוֹת בְּתוֹךְ כְּרִיכוֹת סִפְרִים בִּסְפָרִיּוֹת שׁוֹנוֹת בִּגְרַמְנִיָּה: 'שְׂרִידֵי יְרוּשָׁלַיִם' – כֶּת"י אֲשַׁכְנִי.¹ שְׁנֵי-עֶשֶׂר הַדְּפִים הֵלְלוּ (אַרְבַּעִים וּשְׁמוֹנֶה טוֹרִים גְּדוּלִים) הֵם שְׂרִידֵי טוֹפֶס אֶחָד² מוֹנוֹמֶנְטָלִי שֶׁל יְרוּשָׁלַיִם בְּכְתָב־יָד אֲשַׁכְנִי מוֹבָהֵק,³ מִשְׁנֵי סִדְרִים תְּכוּפִים – מַחְצִיתָם מִסֵּדֶר מוֹעֵד וּמַחְצִיתָם מִסֵּדֶר נִשִּׁים.⁴ הַדְּפִים כּוֹלֵם חֲשׁוּבִים כְּשֶׁלְעֲצָמָם, וְלֹא רַק בִּגְלָל מִיעוּט כִּי"י הִירוּשָׁלַיִם, שֶׁהֵרִי אֵין לָךְ כִּי"י שֶׁל הִירוּשָׁלַיִם שֶׁלֹּא שָׁמַר עַל נֹסְחָאוֹת חֲדָשׁוֹת טוֹבוֹת וּמִקְוִיּוֹת.⁵ אֲבָל חֲשִׁיבוֹתָם הִרְבֵּה מַעֲבֵר לֹזֶה: לְמַקְצַת מִדְּפֵי סֵדֶר נִשִּׁים לֹא הָיָה לָנוּ עַד כֹּה שׁוֹם כְּתָב־יָד כָּלֵל (גַּם לֹא כִי"י לִיִּידֶן),⁶ וְאִילוּ דְּפֵי סֵדֶר מוֹעֵד, הַמְכִּילִים נֹסֶחַ יְרוּשָׁלַיִם מִיּוֹחַד בְּמִינוֹ, הֵם בְּעֲלֵי חֲשִׁיבוֹת גְּדוּלָּה – וְהֵם הֵם שִׁיעֲסִיקוּ אוֹתָנוּ כֹּאֵן לֵהֲלֹךְ.⁷

שֵׁשֶׁת הַדְּפִים מִירוּשָׁלַיִם סֵדֶר מוֹעֵד הֵם שְׂרִידִים מֵאַרְבַּע מִסְכָּתוֹת: דָּף אֶחָד מִמֶּס' בִּיצֵה, דָּף אֶחָד מִמֶּס' רֹאשׁ הַשָּׁנָה, שְׁנֵי דְּפִים מִמֶּס' תַּעֲנִית וּשְׁנַיִם מִמֶּס' מוֹעֵד קָטָן. דְּפִים הֵלְלוּ עוֹרְרוּ אֶת

- 1 'שְׂרִידֵי יְרוּשָׁלַיִם' – כֶּת"י אֲשַׁכְנִי – לְקִרְאָת פֶּתְרוֹן חִידַת "סֵפֶר יְרוּשָׁלַיִם", קִבֵּץ עַל יָד, ס"ח יב (כב) (תשנ"ד), עמ' 3–120 (להלן: קִבְע"י). – רֹאשׁ שֵׁם, עמ' 6, הֵעֵרָה 23.
- 2 רֹאשׁ לֵהֲלֹךְ, הֵעֵרָה 166, וְקִבְע"י, שֵׁם, הֵעֵרָה 16, 31 ו-69.
- 3 כְּתָב־יָד קִדּוּם לְמִדָּה, כִּנְרָאָה מִמִּפְנֵה הַמַּאֲוֶה הִי"ב-הִי"ג; רֹאשׁ לֵהֲלֹךְ, הֵעֵרָה 166.
- 4 סוֹף סֵדֶר מוֹעֵד וְרֹאשׁ סֵדֶר נִשִּׁים. – קִשָּׁה מֵאוֹד לְשַׁעַר אֶת הַגֶּשֶׁר הַחֹסֵר בֵּין סוֹף מוֹעֵד (מו"ק פ"ג) לְרֹאשׁ נִשִּׁים (יְבֻמוֹת פ"ב) – הֵן בִּגְלָל בְּעִיַּת סִדְרֵן שֶׁל הַמִּסְכָּתוֹת בִּירוּשָׁלַיִם (קִבְע"י, עמ' 8, הֵעֵרָה 33) הֵן בִּגְלָל טִיבוֹ שֶׁל הַטֶּקֶסֶט שֶׁלָּנוּ (שֵׁם, עמ' 10 וְאִלֶּךְ). עַל-כֵּל-פָּנִים, לְכֹאֲוֶרָה נִרְאָה סְבִיר לְהִנִּיחַ, שֶׁהַמְדוּבֵר בְּשְׂרִידֵי כֹרֶךְ אֶחָד גְּדוּל שֶׁל תִּלְמוּד יְרוּשָׁלַיִם (שֵׁם, עמ' 6, הֵעֵרָה 18; וְכֹאֵן לֵהֲלֹךְ, הֵעֵרָה 144).
- 5 דוּגְמָאוֹת לְנוֹסְחָאוֹת מִשׁוּבָחוֹת שִׁבְכָה"י צִינְתִי בִּקְבַע"י, שֵׁם, עמ' 12–14 וְעמ' 19–20. – וְרֹאשׁ עוֹד כֹּאֵן לֵהֲלֹךְ בְּפָנִים.
- 6 רֹאשׁ שֵׁם, עמ' 18–19, וְהֵעֵרָה 93–95 שֵׁם.
- 7 בְּדִפִּי ס' נִשִּׁים (יְבֻמוֹת וְקִדּוּשִׁין) – שֹׁאֵין בָּהֶם כָּל יִיחּוּד שֶׁל מִמֶּשׁ מִבְּחִינָתָנוּ – אֵינִנִּי מִטְפֵּל כֹּאֵן כָּלֵל – רֹאשׁ שֵׁם, עמ' 18, הֵעֵרָה 89.

[תְּרִבִּץ – רִבְעוֹן לְמַדְעֵי הִיחָדוֹת, כֹּרֶךְ סֵה, חוֹבֶרֶת א (תשנ"ו)]

תשומת-לבי כבר לפני שנים, מאז ראיתי את השרידים הראשונים שנתגלו,⁸ ודפים נוספים שנמצאו בעקבותיהם רק חיזקו את דעתי, וכמדומני אף אישרו אותה: לפנינו שרידי טופס ירושלמי יחיד במינו, שלדעתי יש בו משום פתרון לכמה וכמה בעיות-יסוד בנוסח הירושלמי, בתולדות מסירתו ובדרכי תפוצתו⁹ – בעיות שהעסיקו את המחקר מכיוונים שונים זה שנים רבות.¹⁰ כתב-יד אשכנזי זה, שהגיע אלינו דרך 'הגניזה האירופית',^{10א} הוא לעת עתה ככל הנראה השריד היחיד ששרד מנוסח מיוחד במינו זה של הירושלמי – 'ירושלמי' שאת קיומו רק שיערו החוקרים, מבלי שידעו להגדיר את מהותו, ומעל לכל מבלי שיכלו לעמוד על מלוא משמעותו ההיסטורית והתרבותית.¹¹ כ"י זה, למרות היותו מלא שיבושים כרימון, שנוסחאותיו 'מצטיינות' בטעויות גסות ביותר, הרי הוא מיוחד במינו לחלוטין, ואין לו אח ורע בין כל שרידי כתב-יד האחרים של הירושלמי הידועים לנו.¹² מצויים בידנו כיום שרידיהם של עשרות טפסים של ירושלמי, ממקורות שונים ומזמנים שונים, שהגיעו אלינו מן הגניזה הקלאסית וממקורות אחרים – כ"י קדומים ומאוחרים, מזרחיים ומערביים; אשכנזיים, איטלקיים וספרדיים – ובכולם לא מצאנו זכר לטופס ירוש' מעין זה או דומה לו. ואכן תפוצתו של טיפוס זה של הירושלמי היתה מצומצמת ביותר גם בימי-הביניים – רק בחוגים מסוימים ולתקופות קצרות יחסית.¹³ הרבתי לטפל בדפים בודדים מאוחרים ומשובשים אלה – ואף הקדמתי את פרסומם – בגלל החשיבות הרבה שאני מייחס להם, מעבר לחשיבותם הגדולה של כ"י קדומים ומעולים ביותר לגופו של הירושלמי.¹⁴ במבואי לפרסום כתב-יד טיפולתי בגוף כתב-יד – תיאורו, תולדותיו ותולדות מציאתו¹⁵ – ואילו כאן מבקש אני להשלים ולהציע את עיקרי נימוקי ואת פרטי ראיותי בדבר הקשר שבין כ"י אשכנזי זה לבין 'ספר ירושלמי', ולמעשה להוכיח את זהותם.

ייתודו של כתב-יד שלנו בנוסחאותיו, בסטיותיו המרובות מנוסח הירושלמי המקובל, שהוא הנוסח המתועד בכל כ"י האחרים של הירושלמי הידועים לנו היום, והוא נוסח הירושלמי

8 ראה ספר ליברמן, תשמ"ג, עמ' 41, הערה 128 (הרצאה משנת תשל"ח) – וראה גם מחקרי תלמוד (להלן: מחק"ת), א (תש"ן), עמ' 128, הערה 52; ושם, ב (תשנ"ג), עמ' 221, הערות 5–6; וספר גילת (תשנ"ה), עמ' 206, הערה 8 והנ"ש.

9 ובסופו של דבר לשאלה הכוללת והעקרונית: שלמותו של הירושלמי שבידנו ומהימנות נוסחו – ראה מש"כ מחקרי תלמוד, ב, עמ' 220 וא"ך.

10 על כל אלה אני מרחיב את הדיון במאמרי הכולל: 'ספר ירושלמי' (ראה קבע"י, עמ' 6, הערה 23) – ולע"ע ראה להלן, סעיף [ד], עמ' 56 ואילך.

10א ראה כעת: ש' עמנואל, 'גניזת אירופה', מדעי היהדות, 35 (תשנ"ה), עמ' 5 ואילך (וראה קבע"י, עמ' 16, הערה 70).

11 דהיינו, 'ספר ירושלמי' של אפטוביצר – ראה כאן להלן, וקבע"י, עמ' 15 והערות 67–68 שם.

12 ראה ספר גילת (לעיל, הערה 8), עמ' 209, הערה 20; וכן קבע"י, עמ' 5, הערה 11. – בסך-הכול מצויים בידנו עשרות טפסים ושרידי טפסים שונים של כ"י הירוש' ממס' ברכות ומס' מועד. גם בליקוטים השונים ובקיצורים למיניהם לא מצאתי זכר לטיפוס ירוש' מעין זה (ולא כרי"ן אפשטיין, תרביץ, א/ב (תר"ץ), עמ' 38 – ראה מאמרי הנ"ל [לעיל, הערה 10]).

13 ראה עוד להלן, עמ' 52, הערה 102.

14 ראה קבע"י, עמ' 6, הערה 24.

15 ראה שם, הערה 23.

שהיה מקובל ברוב כל תפוצות ישראל, אצל רובם המכריע של גאונים וראשונים.¹⁵ וכפי שהגדרתי זאת ב'קובץ על יד' הנ"ל:¹⁶

'עיקר חשיבותו של כתב־יד זה, ומה שמייחד אותו בין שאר כל כתב־י האחרים של הירוש' שהיו מצויים בידינו עד כה, הן ההוספות הברורות והשינויים המכוונים בנוסח המקורי של הירוש', שינויים שאין לדונם לא כטעויות גרידא ולא כסטיות מקריות בעלמא. כידוע, ההוספות והשינויים בנוסח הירוש' שנמצאו בכתבי הראשונים העסיקו את הלומדים מקדמת דנא, ואת החוקרים מאז שר"ר ועד ימינו. חוקרי הירושלמי העלו סברות שונות והציעו הצעות מגוונות להסבר התופעה מבלי שתהא בידם דוגמא של ממש להכרעה. ה"הוספות" הללו בירוש', מינים ממינים שונים, נידונו הרבה בספרות המחקר, ובעיקר אלו שמקורם לכאורה במה שאפטוביצר הציע בזמנו לכוננו וקבע את שמו כ"ספר ירושלמי" – ו"קביעתו נתקבלה על דעת כל החכמים".¹⁷ אבל אע"פ שהדברים באמת מקובלים על הכל, איש לא ידע להגדיר באופן ברור במה המדובר, שהרי לא היה בידינו שום שריד ממש של כתב־יד מעין זה.¹⁸ וכבר תמהתי לפני שנים אחדות על העובדא, שגם לאחר שכבר נסקרו אוצרות הספרים למיניהם והגניזות השונות נבדקו "מפליא הדבר שעדיין לא נתגלה שום שריד של קובץ 'ירושלמי' מיוחד זה".¹⁹ והנה זאת הפעם זכינו ונתגלה כתב־יד מעין זה – כ"י המכיל "הוספות" ושינויים מסוג המובאות מ"ספר ירושלמי" – ודוקא מתוך "הגניזה האירופית" האשכנזית המובהקת.

ששה דפי ירוש' סדר מועד המצויים כעת בידינו מגלים את כל הסימנים שמנו חכמים ב"ספר ירושלמי". דפי ירוש' אלה מכילים: הוספות גדולות וקטנות יותר, ממקורות ידועים וממקורות ידועים פחות; שינויים מכוונים – להלכה ושלל להלכה – עפ"י הבבלי ועפ"י מקורות אחרים; ניסוחים המושפעים במודע ובאופן בלתי מודע מנוסח המקורות המקבילים, ובעיקר מן הבבלי. דפים אלה לא רק שיש בהם סימנים מובהקים של "ספר ירושלמי", אלא כנראה שכל מה שמצאנו בראשונים מפרקי ירוש' אלה, והיתה סיבה סבירה להניח שאכן הם שייכים להוספות ולשינויים מעין אלה – ואין הם השמטות פשוטות בכ"ל, סתם טעויות, אי הבנות או זיופים מכוונים – כל אלה נמצאים גם בכ"י שלנו.²⁰

[ב]

ואפתח בהוספה הגדולה הראשונה²¹ המזדמנת בכתב־היד שלנו²² – הוספה שהיא אופיינית

15 ראה כעת ספר גילת (לעיל, הערה 8), עמ' 203 ואילך.

16 קבעי, עמ' 15–16 (וראה הערות שם).

17 הר"ש אברמסון, תורה שבעל פה, ירושלים תשל"ב, עמ' קנא.

18 ובאמת, כל חוקר הגדיר 'ספר ירושלמי' זה בהגדרות שונות – 'ליקוטים', 'עייבודים', 'קיצור ירושלמי', 'קובץ ירושלמי', 'ירושלמי של גאונים' וכיו"ב.

19 ספר ליברמן (לעיל, הערה 8).

20 ראה להלן, ראש סעיף [ג], עמ' 51 ואילך.

21 ראה קבעי, עמ' 8, הערה 33.

22 ראה שם, עמ' 16, הערה 73.

ביותר מכל הבחינות, הן למהותו של 'ספר ירושלמי' הן לכל פרשת 'חסרונות' הירושלמי בכלל – נוסח עירובי תבשילין שבמס' ביצה ראש פרק ב: 'עירובי תבשילין כך הן ...! קטע זה, שהיה מוכר עד כה מציטוטים אצל כמה מן הראשונים, נידון כבר על-ידי גדולי מפרשי הירושלמי הקלאסיים ולאחר-מכן על-ידי כל העוסקים ב'חסרונות'. כבר ר' דוד פרנקל, בעל קרבן העדה, מעיר על המקום (ס' מועד, דעסוי תק"ג, ה ע"ב): 'כתב המדרכי ... דאיתא בירוש' עירובי תבשילין כך הם ... ולא ידעתי אנה מצא דבר זה ... וצ"ע'.²³ הקטע נידון גם במאמר המקיף הראשון המוקדש לנושא חסרונות הירושלמי, במאמרו של ר"י רייפמן²⁴ – ובעקבותיו על-ידי כל הבאים אחריו. תחילה ציינו כולם למדרכי (ביצה פ"ב, סי' תרעב),²⁵ שהביא את הקטע במפורש בשם 'ירוש', וזמן קצר לאחר-מכן, כאשר נדפס לראשונה האור זרוע (זיטאמיר תרכ"ב, ח"ב, הל' יו"ט, סי' שמז), ציין אליו בובער והסיק בפסקנות²⁶ ובאופן כולל: 'כי לפני האו"ו היה הכ"י מירושלמי יותר בשלימות ומהם חסרים לפנינו'.²⁷ – ומכאן ואילך נידון הקטע על-ידי כל העוסקים ב'חסרונות' עד למאסף לכל המחנה ד"ב רטנר ב'אהבת ציון וירושלים' שלו (ביצה, עמ' 51–52).²⁸ רק כאשר נדפס לראשונה הראבי"ה הל' יום טוב (ברלין תרפ"ט, ח"ב, חוב"ג סי' תשמח, עמ' 449) ונמצא שם הקטע בשלימותו, הסיק אפטוביצר את המסקנא המתבקשת: 'נראה ודאי שהירושלמי ... הוא "ספר ירושלמי" שהוסיף המאמר בירוש' – כלומר, שגם זה מן המובאות בשם 'ירושלמי' השכיחות כל כך אצל הראבי"ה ואינן נמצאות בנוסחאות המקובלות של הירושלמי שלנו'.²⁸ לאמיתו של דבר כבר קדמו במסקנא מעין זו בכמאה וחמישים שנה ר' משה מרגלית בעל פני משה שכתב: 'ודע דהא דכתבו המפרשים בשם הירושלמי ... לא נמצא

23 שירי קרבן, ביצה פ"ב ה"א, ד"ה הדא אמרה. – בעל קרבן העדה וכן דורו הזקן ממנו, ר' נתנאל וייל בעל קרבן נתנאל, היו מן הראשונים בזמן החדש שעסקו בפרשה זו של 'חסרונות' הירושלמי, ראה עוד מאמרי הנ"ל (לעיל, הערה 10).

24 הכרמל (החדשי), א (תרל"ב), עמ' 354 (מס' 9). – ראה מחק"ת, ב, עמ' 222, הערה 8.

25 וכו' בהגהות מיימוניות, הל' יו"ט, פ"ו ה"ג, והבאים בעקבותיו; וראה ים של שלמה ביצה, פ"ב סי' א.
26 הכרמל (החדשי), ב (תרל"ג), עמ' 138 (סי' סב). והוא לשיטתו, שעליה הוא חוזר בהודמניות שונות: 'ואין ספק אצלי שהיה כן בירושלמי ונשמט בדפוס' (שם, א, עמ' 563); וכן בהערותיו למדרשים במהדורתו, כגון איכ"ר פ"ג, סעמ' 136: 'הסיום הזה נשמט בירושלמי'; פסדר"כ פ"ה, ג ד ע"א: 'ובירושלמי ר"ה שם נשמט מאמר ר' פנחס ... זה חסרון הראוי להמנות הוא וכו' (השווה קבע"י, סעמ' 38), ועוד. – וראה לונץ, 'ירושלים, ז (תרס"ו), עמ' 267 (=ירושלים הבנויה). לשון האו"ו שם: 'ובירושלמי שלפנינו! כתוב וכו' – ראה מחק"ת, א, עמ' 131, סוף הערה 52, וביתר הרחבה במאמרי הנ"ל (לעיל, הערה 10).

27 וראה באור הגר"א או"ח, סי' תקכו סק"ב – והעיר עליו גם בעל יפה עיניים (ביצה טז ע"ב): 'מוכח דגריס כך בירושלמי'.

28 ראה מחק"ת, ב, עמ' 220 ואילך והערות 8 ו-14 שם; וראה עוד מאמרי הנ"ל (לעיל, הערה 10). – רטנר ציין גם לרוקח סי' שא, ששינה במקצת וקיצר את הנוסח: 'ירושלמי ע"ת נוטל פת כביצה ותבשיל ומברך' וכו', עיי"ש (וכ"ה בכי"פ). ובעקבות רטנר, כרגיל כסומא בארובה, גם שפ"ן הסופר בה'שמטות ירושלמי' שלו, ביצה סוף פ"ב (לאחר מס' שבת, עמ' 11), עיי"ש.

28א ראה גם הגר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה, ביצה, עמ' 942.

29 ועיקר כוונתו לקודמו ובעל תחרותו בעל קה"ע – כרגיל אצלו ברמזות מעין אלו.

זה בירושלמי שלפנינו שזה מן הראבי"ה שהיה לו ירושלמי בגי' שונים ... וכל זה לא נמצא בהירושלמי שלפנינו אלא שלפני הראבי"ה היה לו הירושלמי בהעתקות אחרות.³⁰ ואכן, כתב־היד שלנו שייך בהחלט לאותן 'העתקות אחרות' של הירושלמי שהיו לפני הראבי"ה ובני תבורתו.³¹ הקטע הזה כולו – שהוא באופן ברור אינו ירושלמי מקורי³² – נמצא בכה"י שלנו (קבע"י, עמ' 31 – טור א2 שו' 44–54): 'עירובי תבשילין כך הן נוטל פת כביצה ... ואומ' בר' אתה ... ומתנה ואומ' ... ובלבד ... אכלו או שאבד צריך לערב בערב יום טוב האחרון; ר' חייא בש' ר' יוחנן צריך לומר עירוב זה' וכו' – בדיוק בלשון³³ ובמקום³⁴ שהביאו אותו הראשונים הנ"ל, בלי שום סימן וציון כלל, בשטף לשון הירושלמי וכחלק ממנו, ולא בספר ליקוטים או בחיבור אחר כלשהו.³⁵ ולכן, אין זה מפליא כלל שכך ראה אותו הראבי"ה וכך התייחס אליו; הוא מציין אותו במפורש ובפשטות: 'ובירושלמי גרסינן עירובי תבשילין כך

30 מראה הפנים, ביצה שם, ד"ה מתניתא מסייעא – ולהלן שם: 'וכן תמצא עוד לקמן בריש פ"ק דתענית' וכו', ושם (ד"ה ר' סימון): 'זכבר כתבתי כמה פעמים דרוב[!] מה שנמצא במפרשים בשם ראבי"ה לא נמצא בהירושלמי שלפנינו וגו' אחרת היתה לו' – וכל זאת אף־על־פי שלא היה לפניו הראבי"ה במקורו אלא מכלי שני בלבד! וגם כאן היה זה בעל פני משה שבבקיאותו הגדולה בחיבורי הראשונים ובגישתו הביקורתית הסיק את המסקנא הנכונה (אבל נמצא אצלו גם אחרת, כגון עירובין רפ"ב, ד"ה עושין פסין, 'אפשר שבירושלמי שלפניו היה כתוב ולא נמצא זה בספרים שלפנינו, עיי"ש – ראה מחק"ת, ב, עמ' 223, הערה 9; וספר גילת (לעיל, הערה 8), עמ' 207, הערה 11) – אלא שדבריו אלה של בעל פני משה נעלמו מן העוסקים בפרשה זו משום שחיבורו לסדר מועד לא נדפס אלא כמאה שנה לאחר כתיבתו! (המלקטים שבאו אחר־כך כבר לא חזרו לעיין בדברי קודמיהם).

וכבר כמאתיים שנה קודם־לכן העיר על עצם העניין המפרש הראשון של המסכת, בעל ספר חרדים, בפירושו לביצה כאן (מהר" פרנצוס, עמ' 138) – הוא מעמיד את 'ספרי ירושלמי שלנו' לעומת מה שמצא 'במרדכי בפרקין ובשאר הפוסקים שהביאורו, עיי"ש – מבלי לתמוה וכלי צ"ע (ואף זה אופייני).

31 דהיינו, בראש ובראשונה: הראבי"ה, הרוקח והאור זרוע – וכל האחרים שאינם אלא כלי שני (להלן, הערה 37 והע' 102). אצל ראשונים שמחזיקים לאשכנז, אף־על־פי שנשאו ונתנו הרבה בהלכות הללו (להלן, הערה 37), אין זכר ל'ירושלמי' זה. [הרשב"א שכתב בתשובותיו (ח"א סי' תרפה – ב"י או"ח, סי' תקכו, ד"ה אע"פ, וממנו אצל אחרים, וראה גם בעל חרדים הנ"ל; וראה גם רשב"א, ח"ג, סי' רעד): '... אבל מתוך גירסת הירושלמי, נסתפקתי בזה' וכו', לא לירושלמי זה כיוון, אלא לסוף ההלכה שם, עיי"ש (וראה עוד להלן, הערה 39 – אפסוביצר).]

32 לא רק משום שהוא לא נמצא בשום נוסח אחר של הירושלמי ולא אצל אף אחד אחר מן הראשונים המרובים שעסקו בנושא ואף הביאו את סוגיית הירוש' שלפניו ושלאחוריו (ראה להלן, הערה 37), אלא גם העניין אינו יכול להיות ירוש' וגם הלשון אינו לשון הירושלמי (אפסוביצר, שם, רעמ' 450; וראה כבר לעיל ההוספה ה'פרשנית' הקטנה [להלן, הערה 90] שבש"ר 21–22); וכן גינצבורג (גנזי שכטר, ח"א, עמ' 43, הערה 28): 'ואין ספק שאין זה מתלמוד ירושלמי האמיתי'. – ראה עוד מאמרי הנ"ל (לעיל, הערה 10).

33 'משל' בראבי"ה שלנו ט"ס היא וצ"ל 'נוטל' (נ/מ; ט/ש – וכו"ה בכי"ל של הראבי"ה) כבאו"ז (ושאר הראשונים) ובכה"י שלנו. רבים מן הראשונים – וביניהם קדומים יותר – מביאים נוסחאות דומות וקרובות לעירובי תבשילין – והשינויים ביניהם מעניינים כשלעצמם – אבל איש מהם אינו מציין לירושלמי. (החיד"א שבברכ"י או"ח, סי' תקכו אות ה', מציין לפסיקתא פ' בשלח כ"י – כוונתו לפסק"י, לקח טוב שמות טז: כג, עמ' 110, שנדפס לראשונה רק כמאה שנים לאחריו). ובאמת, נוסח ה'ברכה' עצמה אינו מפורש במקורות חז"ל – ואף־על־פי 'שנוסח העירוב מקובל איש מפי איש' (מגדל עוז, הל' יו"ט, פ"ו אות ח), יש בפרשיו הבדלים של ממש, וגם עצם ראשית ניסוחו הכולל לוט עדיין בערפל; ראה עוד מאמרי הנ"ל (לעיל, הערה 10).

34 וכפי שהציע כבר אפסוביצר (שם) על־פי המפורש באו"ז שם: '... צריך לערב בעיו"ט האחרון ר' חייא בשם ריב"נ [?!] צריך לומר עירוב זה' וכו', עיי"ש; וראה גם רוקח הנ"ל (הערה 28): '... בין יהא שרי לנא וכו' ר"ח בשם ר"י וכו'. – ומוכן שהקטע נוסף דווקא כאן, שהרי בכל סוגיית עירובי תבשילין כולה רק כאן מוזכר עניין של אמירה ('צריך לומר' וכו').

35 ראה לעיל, הערה 18.

הן ... עד כאן לשון הירושלמי, והוא דן בו, מתלבט בו ומדייק בנוסחו כרגיל במאות מובאותיו האחרות מן הירושלמי.³⁶ אין הראבי"ה מהסס ואין הוא מפקפק כלל במקוריותה של הפסקה – שהרי כך הוא מצא לפניו בתוך טקסט הירושלמי שלו וכחלק מקורו ממנו.³⁷ בדף הבדוד ממס' ביצה (ספ"א–רפ"ב) שהגיע אלינו לעת עתה מכ"ז, זוהי ההוספה הגדולה הממשית³⁸ היחידה³⁹ – אבל כדוגמתה מצויות הוספות אחרות בדפים האחרים מן המסכתות

36 ראה שם לעיל בסמוך, 'והא דגרסינן בירושלמי פרק שני דביצה [סא ע"ב] ר' חייא רבה סליק לביתיה ... הדא אמרה ... וכן משמע בדוכא אחריתי בירושלמי ... [דהיינו הקטע שלנו]; וראה שם דייקנותו וביקורתיותו: 'ובירושלמי אחר בדקתי ולא כתוב בו 'הדא אמרה ...'; ושם להלן: 'הא דקאמר בירושלמי ... נראה לי דפירשו ... והלשון מוכיח ... בלא וי"ו'; 'שמעין מן הירושלמי ... ועוד, עיי"ש – וראה עוד ההערה הבאה.

37 כאמור, קטע 'ירושלמי' זה (עירובי תבשילין) אופייני ביותר מבחינות הרבה – ל'ספר ירושלמי' בפרט, ול'חס הדורות לירושלמי בכלל. כאן אציין רק לעובדא הבולטת שמדובר בקטע גדול יחסית, בנושא הלכתי מובהק, הלכה למעשה, שהרבו לעסוק בו גאונים (ראה אוצה"ג יו"ט, חה"ת ס' לג – [ל"ח] – וכעת גם בהל"פ במקורו, דנציג, עמ' 602) והרבה מאוד ראשונים (למן הר"ח ועד לשר"ע – ראה אצו"ש שם ואפסוביצר בהערותיו שם – וכעת אפשר להוסיף עליהם עוד) שדנו והתלבטו בפרט הלכה שונים, ביניהם פרטים המפורשים בקטע שלנו (פת ותבשיל, כביצה/כוית, הטמנה, הדלקת נר, מיו"ט לחברו, וכיו"ב עוד), ואיש מלפני הראבי"ה אינו מוזכר 'ירושלמי' בהקשר זה, ו'לא ידעו מהירושלמי הזה, ולא זכרו הירושלמי הזה' (רסנר שם) ו'רוב הראשונים שנשאו ונתנו בענין ... לא הזכירו את הירושלמי הזה, וכן לא הזכירו שיטת הירוש' כאן ... וכן אין זכר בראשונים לענין' (וכו' (אפסוביצר שם). וגם אצל גדולי אשכנז הקדמונים אין לו זכר, כגון בעל הירושלמי הגדול הריב"א הוקן (ראה לע"ע: י' זוסמן, אורבך, ביריבילוגרפיה, ירושלים תשנ"ג, עמ' 48, הערה 78), שפסקיו לעניינים הנוגעים לפסקא זו הובאו על-ידי כמה מן הראשונים (המנהיג, הראבי"ה, האו"ו ועוד) ואף לא אצל סבו של הראבי"ה, הראב"ן, שאף הוא דן בנושא, ומסתייע בחיבורו בכו"כ פסקאות ירוש' מס' יום טוב (ראה ס' תמו)!

הראשון שבחיבורו מצינו 'ירושלמי' זה הוא הראבי"ה, והוא, כאמור, מתייחס אליו בפשטות וללא פקפוקים כלל; מקבל את הוראתו כפשוטו, גם אם הוא מתקשה ומתלבט בו ונאבק עמו; הוא יודע ש'העם נהגו לומר' אחרת, הוא גם יודע שאין הדברים מסכימים לבבלי ('ובהא פליג הירוש' ... ותו פליג ...'), ואף מינה וביה אין הדברים חלקים ('... ונראה לי דפירשו הכי ...'). ואף-על-פי-כן הוא מדייק בו, מסיק ממנו מסקנות הלכתיות חדשות (לעיל, הערה 36) ונוטה לקבל את דבריו גם בניגוד להלכות גדולות (עיי"ש). גם בפני 'בן גליל', בעל הרוקח (אפסוביצר, מבוא, עמ' 317; ואורבך, בעלי התוספות, עמ' 388) היה 'ירושלמי' זה – אבל הוא מביא רק בקיטוע, כנראה כדי להימנע מן הבעיות שבפרטי הנוסח (ואכן, בחיבוריו האחרים – כגון דרשה לפסח, כ"י מוסקבה [תודתי לד"ר ש' עמנואל] – הוא מביא את הנוסח ע"ת בהתאם למקובל, כפי ש'העם נהגו'). ואילו תלמידם, ר' יצחק אור ורוע, שנדד הרבה והכיר מסורות מגוונות, יודע שיש נוסחאות שונות בירושלמי זה – אבל מכיוון שבטופס הירוש' שבידו נמצא קטע זה ('בירוש' שלפני כתוב ...' – לעיל, הערה 26), הוא מתייחס אליו כנוסח ירוש' מקורי ('כתוב ע"ת ... ר' חייא [לעיל, הערה 34] ... ופליג אנמר אידן ... אבל מה שכתוב בו ... אבל מה שכתוב ... וכתוב בו ...'), אף-על-פי שהוא תמה ומפקפק בפרטיו ('כמדומני אני דשיבוש הוא וט"ס הוא ... הלכך נ"ב דט"ס הוא ... אבל מה שכתוב ... קצת תמהון הוא ... מיהו בדיעבד נסמך על הירוש' וכו').

מכאן ואילך מובא 'ירושלמי' זה ככל הנראה רק מכלי שני – ובדרך-כלל במפורש מן השלישייה הנ"ל – כך במדריך, בהגהות מיימוניות ועוד; ולעתים הנוסח שבמובאה מותאם כבר למקובל ולנהוג (כגון הגהות אשרי, פ"ב ס' טז: 'נוטל פת כביצה ... ולאטמוני ולאדלוקי שרגא ולאפוקי מה"י לרה"ר ... מא"ו, עיי"ש). והקטע חוזר ומובא במפורש בשם 'ירושלמי' לאורך הדורות והאגודות, ריקנטי והאגור, בית יוסף והרמ"א [דרכ"מ ושו"ע], מהרש"ל, ב"ח, ס"ז ועוד – ועד לגר"א[!]) – במשך מאות בשנים מעתיקים זה מזה 'ירושלמי' זה, דנים בו ומדייקים בנוסחו, מבלי לבדוק אחריו במקורו, מלבד בודדים יוצאים מן הכלל (ראה מחק"א, א, עמ' 130). – זה בדיוק המצב בירושלמי בכלל וב'ספר ירושלמי' בפרט, ראה עוד מאמרי הנ"ל (לעיל, הערה 10).

38 'תוספות ממשיות' – להוציא הוספות פרשניות קטנות ומילות קשר – ראה להלן, הערה 90; ומלבד קטעים החסרים בכ"י לידן: (א) משום שנשמטו בטעות בכ"ל, כגון ר' יצחק עטושיא שאל' וכו' (עמ' 27 – טור III שו" 4–6) – ראה ההערה הבאה; (ב) סוגיות מקבילות, כגון סוגיית דמאי (עמ' 26 – טור II שו" 27–37) – ראה קבע"ו, סעמ' 13.

האחרות; כגון בדף היחיד שהגיע אלינו ממס' ראש השנה,⁴⁰ שרובו אגדה ועל גבול האגדה (נו ע"ב 20)⁴¹ 'משנברא⁴² העולם ועד שעמד משה היה הקב"ה יושב ומחשב חשבונות ... כיון שעמד משה מסר להם סוד העיבור שנ" וכו' (עמ' 39 – טור א2 שו' 11–18, עיי"ש);⁴³ וכן נו ע"א 60: 'יודע הקב"ה שאנשי חמס עתידין לחטוא ... בין לזכות בין לחובה אין הקב"ה דן את האדם על מה שעתיד לעשות' וכו' (עמ' 37 – טור א2 שו' 18–25);⁴⁴ וכן נו ע"ב 61: 'טעמ' דר' שמעון (כתחילה) של עדות⁴⁶ ... דכת' ויאמר י"י ... עשאו כשני עדים ... עדות זו תהא כשירה ... עדות זו תהא מסורה לכם ...'⁴⁷ (עמ' 42 – טור א2 שו' 29–33); שם, שו' 62: 'וכשבאו לבית דין קיבלו את עבדו] המשוחרר שהוא כשר'⁴⁸ (שם, שו' 36).⁴⁹

גם בשני דפי מס' תעניות שנשרדו מן כה"י שלנו (א: ספ"א, סד ע"ג 57 – פ"ב, סה ע"ג 32; ב: פ"ד, סח ע"ג 15 – סט ע"א 50)⁵⁰ מצויות כמה וכמה הוספות גדולות וקטנות יותר. כבר בקטע

מכל הציונים לחסרונות ירוש' (דהיינו, הוספות של ממש ולא שינויים גרידא) שנרשמו בידי חכמים שונים מכל מס' ביצה (כעשרים!) אין מקום לדיון של ממש אלא בכחצי תריסר בלבד (ראה קבע"י, עמ' 16, הערה 76); ובמה שנוגע לקטע שלנו (סוף פ"א וראש פ"ב) מדובר בסך־הכול ב 3–4 קטעים (א) ר' יצחק עטושיא' וכו' הנ"ל – רק נשמט בכ"ל ונמצא בכל עדי הנוסח האחרים (ראה קבע"י, שם, עמ' 13, הערה 60); (ב) נוסח עירובי תבשילין הנ"ל; (ג) להלן, שם: 'שבת קרובה התייר' וכו' (אצו"י, סעמ' 49), שאיננה אלא אי־הבנה – ראה כבר אפסוביצר, הצופה לאה"ג, ו, עמ' 182; וראה עוד להלן, הערה 105. [נד] ... הוצאות שבתות וי"ט ... ור"ח וחוש"מ' וכו' (רצה"ח ועוד) – ויק"ר פ"ל – פסדר"כ פכ"ז (רוקח סס"י רכח וסס"י שח: 'בפסיקתא דסוכות') – היה לפניהם כנראה במקום אחר, ואכמ"ל.]

בכל מס' ר"ה נרשמו מן הראשונים כתריסר מובאות בשם 'ירושלמי' שאינן לפנינו הראויות לדיון (לעיל, הערה 39) – הכול מן הפרקים ג וד (שופר, ברכות, תפילות וכי"ב), ולא כלום מן שני הפרקים הראשונים – לבר מן שינויים והוספות קטנות בסוף פרק א ('אופי של אומה זו'; 'מחתכין ציפורניהן') – המצויים גם בכה"י שלנו. ראה עליהם להלן.

ראה להלן, עמ' 58–59, הערה 152.

את החסרון שבש"ס 8 שם (נב ע"ב 18–19, מאמרו של ר' אילא – בקט"ג, ילק"מ ועוד כבכ"ל) נראה לכאורה לדון כאחר מן הדילוגים המרובים שבכה"י שלנו (קבע"י, עמ' 10, ואולי גם עלי־ידי הדומות: 'א"ר [אילא ... א"ר] סימון?); אבל אפשר אולי, שגם כאן יש עיבוד מכוון כלשהו? (ראה שם: 'לכם הוא מסור', ולהלן, שם, בשו' 18 'יהא לכם מסור' – ולהלן), ועצ"ע. וראה עוד להלן, הערה 98.

הקטע כנראה על־פי מדרש כלשהו – שאותו בנוסח זה ממש לא מצאתי, אבל נמצא דכוותיה, כגון פסדר"כ פ' החדש, מהד' מנד"ב, עמ' 82 [והרי בו השתמש כאן ה'מעבד' לא מעט – ראה להלן, הערה 71] והנ"ש, וכי"ב עוד (ראה גם הנוסח שהעתיק אורבך בס' היוכל לשירמן, ירושלים תש"ל, עמ' 16, הערה 80, וכן תוס"ר, ח"ב, עמ' 216).

בקט"ג, בר"ח ועוד – כבכ"ל.

ראה גם עמ' 41 – טור א2 שו' 25–26: '[אבל לעדות] נפשות ולעדות ממון אין [הם כשרים]?? – תוספת פרשנית? – השווה ירוש' סנהדרין פ"א, יט ע"א וש"נ: '... כמה שכר בתים ... אפילו דיני נפשות ...', ועצ"ע.

בכה"י קרע של כעשר אותיות – כל הצעותי להשלמתן אינן אלא השערות בעלמא.

על־פי הבבלי ראש השנה כב ע"א – ראה להלן.

תוספת פרשנית? – ראה יחוס' תו"א, ח"א, עמ' תנב; ותוס' ר"ה שם, ד"ה ופסלו.

ההוספה שבר"ה נו ע"א 44 (עמ' 36 – טור א2 שו' 46–47): 'מסתכל ... לצאת מהן' (בקט"ג, בע"י ועוד כבד') – שנקטעה בכה"י, צע"ע.

במס' תעניות מצויות למעלה מתריסר מובאות אצל הראשונים שהן לכאורה בבחינת הוספות של 'ספר ירושלמי' (לעיל, הערה 39) וכולן מן הפרקים שלנו (פרקים א, ב, ד – ולא מצאתי כלום דבר של ממש מפרק ג) אבל לאו דווקא מן הקטעים שבידנו. מן הקטעים הללו מצאתי רק שתי מובאות – אחת בספ"א (נטיעה של שמחה) ואחת בפ"ב (יחיד/ציבור), והן שתיהן מצויות בכה"י שלנו; וראה עוד להלן, הערה 105. ואילו הדף השני שלנו מפרק ד מכיל רק אגדה, שממנו לא מצאתי אף מובאה של תוספת אצל הראשונים – ראה להלן, הערה 152.

הקטן שנותר מסוף פרק א, סד ע"ד 24, נמצאת תוספת של פיסקה שלימה: 'ובנטיעה א'ר' יהושוע בן לוי הא דתמר בנטיעה של שמחה כגון גינת ביתן של מלכים אבל נוטע הוא כרמו וזורע גנו⁵¹ ושדהו שהוא חייתו' (עמ' 44 – טור II א' שו' 35–38). קטע זה לא נמצא בשום עד נוסח של הירושלמי,⁵² מלבד אצל הראב"ה;⁵³ ראה להלן. ⁵⁴ שם, פרק ב, סה ע"א 62: '... אפי' לא טבל אלא במי שילוח שאין בעומקן אלא אמה על אמה ברום שתי⁵⁵! אמות מיד הוא טהור ... שנ' יען כי מאס העם הזה את מי שילוח ההולכים לאט בגימטריא ארבעים הן' (עמ' 47 – טור III א' שו' 56 – II 2 שו' 4) – כל הקטע הזה אינו בשום עד נוסח, לא כאן ולא במקבילות,⁵⁶ וגם מן העניין והלשון ברור שאין זה ירושלמי מקורי.⁵⁷ ואף-על-פי שהדרשה עצמה ארצישראלית מקורית היא (פסדר"כ, מד"ב, עמ' 116, וש"נ) – בניסוח זה הוא נמצא רק בחיבורים מאוחרים ובחוגים מסוימים.⁵⁸ שם, סה ע"ג 25: 'איכן אומרה ציבור בין גואל לרופא חולין ויחיד בשומע תפילה' (עמ' 51 – טור II 2 שו' 46–47) – הוספה על-פי הבבלי, המצויה רק בנוסח הירושלמי של הראב"ה והאור ורוע; ראה עוד להלן.⁵⁹ גם בדף השני של מס' תענית פרק ד, שהוא כולו אגדה,⁶⁰ מצויות כמה הוספות, כגון סח ע"ג 20: 'ר' בון בש' ר' יוחנ' אבימי בר טובי בש' ר' יוחנ' לטובתן של ישר' נשתברו משל למלך בשר ודם ששלח שליח לקדש אשה ... וישבר אותם תחת ההר' (עמ' 52 – טור II 1 שו' 8–27) – קטע ארוך של אגדה שאינה מתועדת בשום עד נוסח של הירושלמי – העניין והמשל מצויים במדרשים קדומים ומאוחרים בניסוחים שונים, וגם בניסוח

- 51 ג'רמונו' – כך תיקן הסופר בגוף כה"י, עיי"ש (ואפשר אולי שצריך היה לתקן 'גנתו').
- 52 ויש בידנו כאן כמה עדי נוסח טובים; ראה ההערה הבאה.
- 53 ח"ב, עמ' 628, עיי"ש. – ודווקא כאן מעיר אפסוביצר: 'שמט בירוש' שלפנינו! ולכאורה בצדק, שהרי אפשר שאין כאן אלא השמטת אחד משני המאמרים התכופים בשם ר' יהושע ב"ל, מאמר מקביל לראשון (בנין/נטיעה) – אבל קטע זה לא נמצא לא כאן ולא במקבילה שלהלן סט ע"ב שו' 42, לא בכ"י לידן ולא בקט"ג (שורד"י, עמ' 181), והוא איננו לא בר"ה, ברי"ף, רמב"ן ועוד. יתר על כן, כל המשפט נוסח ככל הנראה בעקבות הבבלי, שבעקבותיו נוספה כאן תוספת גם למאמר הראשון של ריב"ל: 'כגון בית חתונה'. וככל הנראה הכול על-פי הבבלי ובניסוח הירוש' (ריב"ל) – ראה עוד להלן, עמ' 45–46.
- 54 ראה גם ההוספה שם לעיל (עמ' 44, שו' 24–25): '... הא דתמר בלוחות אחרונים אבל בראשונים לא' – עיי"ש. לעומת זאת, הקטע שבסוף הפרק שם (שו' 46–50): 'דהה אמ' לא דנים ... כאן לדברי תורה' אינו אלא הוסגיא שמקבילותיה מצויות בירוש' במקום אחר ואצלנו כאן השמטה – אבל היא מובנת מכאן גם על-ידי הראב"ה והאור⁶¹ – ראה קבע"י, עמ' 14, והערה 63 שם.
- 55 'שת' במקום 'שלש' (תו"כ זבים ו, ג וש"נ) – כנראה שוב אחת מן טעויות ההעתקה המרובות שבכה"י שלנו.
- 56 ראה גנו"ש, א, עמ' 409 – (ועיי"ש עמ' 446 – והירושלמי כפשוטו, עמ' 466) – וראה תוס' תענית פ"א ה"ח והג"ש (וכן איכ"ר ג, מא).
- 57 ראה כבר ר"ז פרנקל, מבוא הירושלמי, קמו ע"ב – ואכמ"ל; ראה ההערה הבאה.
- 58 ראה בראשית רבתי מהר" אלקב, עמ' 75, והג"ש, ועיי"ש מבוא, עמ' 15; וכן תשובות ופסקים, מהר" קופפר, סי' קסד. – וראה כבר צונץ, הדרשות בישראל, עמ' 397, הערה 68 ועוד. – ולסימנא בעלמא, גימטריאות בענייני הלכה, ראה למשל 'תשובה ירושלמית': מינקת חברו – 'תבשל' בגימטריא תשל"ב יום; ג"א גידין האסורין – כמנן 'נא' (ראב"ה, רוקח ואור"י) וכי"ב כנראה עוד, ואמכמ"ל. – ראה עוד מאמרי הג"ל (לעיל, הערה 10).
- 59 הוספת 'פשרה' זו (ציבור/יחיד), אף-על-פי שהיא איננה חלקה כלל וכלל במהלך הסוגיא שם – ובודאי שלא לפי הנוסח המקורי שנשמר בכה"י שלנו (ראה קבע"י, עמ' 13, הערה 60), עיי"ש – אין ספק שהיא נעשתה בעקבות סוגיית הבבלי שם (יג ע"ב – יד ע"א), וראה גם ר"ח שם, יח ע"ב; וראה עוד ס' המנהיג, עמ' רע; וראב"ה ח"ב, סעמ' 624 – וכן גם מאמרי הג"ל (לעיל, הערה 10).
- 60 ראה עמ' 58–59, הערה 152.

קרוב לשלנו,⁶¹ אבל בנוסח זה ממש ובשמות אלה לא מצאתי. שם, שם, רע"ד: 'תני בעשרים ותרין שבט בטילת גזירת קס(ק)ג]לגס שגור להעמיד צלם בהיכל ... וכתבו אותה שעה וכיוונה ואותו היום עשה יום טוב' (עמ' 55 – טור ב II1 שו' 10–20) – סכוליון למגילת תענית (ליכנסשטיין, עמ' 344), במעין 'נוסח רחב',⁶² וזו כנראה מן העדויות הקדומות ביותר לקיומו של נוסח משולב זה של הסכוליון.⁶³

גם בדף הראשון של מס' משקין, פרק א (פ ע"ב 47 – פ ע"ד 37) נמצאות כמה הוספות גדולות למדי,⁶⁴ כגון (פ ע"ד 18): 'מה מעשה שאירע'^{64א} רב כהנא וא'מ' לה רב יהודה א' רב מעשה באדן[!] אחד ... ולא יספדנו קודם לרגל שלשים יום' (עמ' 68 – טור II2 שו' 7–15) – בבלי מו"ק ח סע"א;⁶⁵ שם להלן (פ ע"ד 22): 'וועושין נברכת במועד: [מאי נברכת אמ' רב יהודה ...⁶⁶ והתניא הנברכת ו]הבקייע ... אביי ואיתימא רב כהנא גיהיאה ובר גיהיאה' (עמ' 69 – שם, שו' 23–26) – בבלי ח ע"ב,⁶⁷ עיי"ש.⁶⁸ גם קטעים הללו לקוחים מסוגיית הבבלי במקום, ראה עוד כאן להלן.⁶⁹

* * *

הוספות הללו לקוחות בדרך־כלל ממקורות ידועים לנו – מן הבבלי,⁷⁰ ממדרשי אגדה, מן הסכוליון למגילת תענית – או שהם נוסחים של 'אמירות' כגון זו של עירובי תבשילין שבמס' ביצה (לעיל, עמ' 40 ואילך). כמו־כן מצויים בנוסח מיוחד זה של הירושלמי לא רק הוספות גדולות, אלא גם 'עיבודים' על־פי מקורות מעין אלה – כגון פסיקתא דרב כהנא.⁷¹ אבל מעבר

- 61 כגון 'למדנו', ורשהימר, בתי מדרשות, ח"א, עמ' קעג, וש"צ (ועוד).
- 62 ראה ו' נעם, 'לנוסחי של ה"סכוליון" למגילת תענית', תרביץ, סב (תשנ"ג), עמ' 55 ואילך.
- 63 ראה נעם שם, עמ' 86 ואילך. אני מודה לגב' ורד נעם שחורה ובדקה אתרי את סב נוסח הסכוליון שבכה"י שלנו.
- 64 בכל מס' מו"ק נמצאות במובאות הראשונים פחות מכחצי תריסר 'הוספות' הראויות לדיון של ממש (לעיל, הערה 39); בחלקים המצויים בידינו (מפרק א ופ"ג) הכול כבכה"י שלנו, ראה להלן.
- 64א וקדק קודם־לכן – ונראה שהסופר דילג על 'מפני מעשה שאירע' בגלל הדמיון, עיי"ש.
- 65 לנוסחאות ראה שם, עמ' 61 ואילך; ולהלן, הערה 86.
- 66 'זה הבקייע' – תוס' פ"א ה"ט; – וראה תוסכפ"ש, עמ' 1236.
- 67 השווה את הסוגיא כולה בתוספתא, בירוש' ובבבלי למשנה ו שם.
- 68 וראה עוד שם (פ ע"ד 28) השלמת הציטטה מגיטין פ"ו מ"ה: 'עובד את רבו ... ואמרינן בסופה[!] לישא שפחה אינו יכול ... ונמצא זה בטל מפריייה ורבייה – לכן אמ' [!] וכו' (עמ' 69–70 – טור II2 שו' 41–45), והשווה למקבילה שבגיטין פ"ד, מו ע"א – וראה גם ראבי"ה ח"ב, עמ' 504 ('חציין בן חורין וכו' אסור לישא אשה במועד'), והשווה שם, ח"א, עמ' 157 (... ופירשו' וכו'), עיי"ש; וראה אצו"י, עמ' 87; בשרד"י עמ' 193 ועוד כבכ"י ל.
- 69 בדף השני של מס' מו"ק (פרק ג) לא מצאתי הוספות או שינויים של ממש – ראה קבע"י, עמ' 7, הערה 25, ועמ' 15, הערה 69 (וראה עוד פ"ג, פד ע"ב 14: '... אבל דברי חכמים גזירות/ימים בטלו ימים/גזירות לא בטלו', עמ' 72, שו' 17 – בהשפעת הבבלי שם יט ע"א? – ראה קרבן העדה; ועצ"ע).
- 70 כאמור, חלק גדול מן ההוספות הגדולות שנמנו כאן לעיל (עמ' 42 ואילך) על־פי הבבלי נעשו – כגון ר"ה פ"א (עדות זו תהא כשרה לכם); תענית ספ"א (בנטיעה של שמחה); שם פ"ב (צבור – יחיד); משקין פ"א (כל ההוספות) – ראה עוד להלן, עמ' 47, הערה 86.
- 71 כגון ר"ה פ"א, נו ע"ב (עמ' 38 – טור II2) ופסדר"כ פרשת החדש; תענית פ"ב, סה ע"ב (עמ' 49 – טור II2) ופסדר"כ פרשת שובה – השוואת סוגיות ירוש' הללו עם מקבילותיהן בפסדר"כ הג' ראיות לעיון מפורט יותר, עיי"ש.

לכל אלה, מרובים מאוד בכתב־היד שלנו שינויים קטנים יותר ו'תיקונים' מכוונים על־פי הבבלי כגון: ביצה ספ"א, סא ע"א 8: ... מפני שהוא צריך ביצת הגיר' (עמ' 29 – טור II א שו' 45) – במקום: ... מפני שהוא צריך ביצת אומן⁷¹ – 'תיקון' על־פי הבבלי שם, טו ע"א; בין היתר, כנראה, משום שלא הבין את המונח הירושלמי 'כיני מתניתא', עיי"ש. ⁷² ראש השנה פ"א, נו ע"ב 27: 'ר' חא⁷³ אמ' כהדה דירין דאמרינא' (עמ' 39 – טור II א שו' 27) – במקום: ... 'כהדין דירין' – הוספה על־פי הבבלי שם, יח ע"א: 'כבני אמרנא'. ⁷⁴ תענית פ"ב סה רע"ג: ... 'ואת אמר הכין אלא גופו ריקם מן העבירות...'. ⁷⁵ (עמ' 51 – טור II א שו' 24) – הוספה על־פי הבבלי שם, טז רע"ב. ⁷⁶ משקין פ"א, פ ע"ד 31–32: ... 'שאינ מערבין שמחה בשמחה דכת' ושמחת בחגך ולא באשתך ... מלא שבוע ואת כדי שלא לערב שמחתה של זו בשמחתה של זו' (עמ' 70 – טור II א שו' 49–53) – גם זה נוסח ונוסף על־פי הבבלי ח סע"ב.

ומעניינים במיוחד הם השינויים הקטנים על־פי הבבלי, שינויים בפרטי פרטים של הנוסח, ובמיוחד בנוסחאות של ברייתות ומימרות שיש להן מקבילות בבבלי. לעתים התאמות בפרטים קטנטנים, לכאורה חסרי כל משמעות עניינית, עד שלא ברור כלל אם שינוי מכוון ומועד לפנינו או שמא – מה שנראה יותר – סתם שגרת לימודו של בקי גדול שלושנו של הבבלי שגורה על־פיו. כגון: ביצה פ"א, ב סע"ג: 'אין יוצאין בכסא אחד אנשים/האיש ואחד נשים/האשה' (עמ' 25 – טור II א שו' 12) – כנוסח הבבלי שם, כה ע"ב; ⁷⁷ שם, פ"ב, סא רע"ב: 'אע"פ שאינו אוכל/שאינה צריכה ... אע"פ שאינו/שאינה שותה ... אבל פת/לאפות וכו' (עמ' 31 – טור II א שו' 34–37) – כבבלי שם, יז ע"א; שם, שו' 25–26: ... 'על הדגה ועל הביצה שיש עליה/על דג וביצה שעליו ... תבשיל אחד ... שני תבשילין/שני תבשילין ... תבשיל אחד' (עמ' 32 – טור II א שו' 7–9) – בבלי יז ע"ב; ⁷⁸ ראש השנה פ"א, ⁷⁹ נו סע"א: ... 'אם עשו תשובה/זכו ונכתבין עם הצדיקים/לחיים וכו' (עמ' 36 – טור II א שו' 9), עיי"ש – בבלי שם, יז ע"א; שם, נו ע"ב 34–35: 'אמרה תורה הביאו ... כדי ... תבואה שבשדות ... כדי ...' (עמ' 40 – טור II א שו' 37), עיי"ש – בבלי שם, טז ע"א; שם, שו' 38: ... 'מה הקב"ה עושה מפזרן לימים וכו'/אלא הקב"ה מורידן שלא בזמנן ... שאינה צריכה לגשמים'

71 אלא שבכה"י המשובש שלנו, הרגיל כל כך בהשמטות על־ידי הדומות, נשמט כנראה גם כאן, בין פסקת המשנה לפירוש הירוש': ... מפני שהוא צריך [אומן; כיני מתניתא מפני שהוא צריך] ביצת הגיר', עיי"ש; וראה קבע"י, עמ' 10, הערה 49.

72 וראה מבוא לנה"מ, עמ' 466, ותוספתא כפשוטה, ביצה, עמ' 939.

73 כנראה כתיב מקורי – ראה קבע"י, עמ' 13, הערה 59.

74 ראה תוספתא כפשוטה, ראש השנה, עמ' 1023, הערה 18.

75 עיי"ש; וראה מלטר, שם, עמ' 59.

76 כנראה משום שאינו רגיל לקושיא בלא תירוצ; – אבל ראה גנזי שכטר, א עמ' 414, שו' 7, וצ"ע.

77 שם סע"ד: 'ר' הושעיה/ועזירא רבה אמר לר' יודן נשייה וכו' (עמ' 28 – טור II א שו' 28) וכו"ה בראביה עמ' 413, וראה אפסוביצר, הערה 13 שם – בהשפעת בבלי ד ע"א? – ראה עוד להלן, הערה 86.

78 וראה תוספתא כפשוטה, עמ' 946 (והשווה תוס"ר, ח"ד, עמ' יג – ולהלן, סוף הערה 166).

79 שם, נו ע"א 37: 'דר' יוסי אמ' יחיד נידון בכל שעה/יו[ם] (עמ' 35 – טור II א שו' 36) – בבלי טז ע"א??, ראה

תוספתא כפשוטה, עמ' 1026.

וכו' (שם, שם, שו' 45–48), עיי"ש – בבלי יו' ע"ב; תענית פ"ד, סח ע"ג 21–27: ... בימי מלכות יון הרשע' היו משלשלין להם בכל יום ... והיו מעלין להן שני גדיים או שני טלאים⁸⁰ ... עד שנתץ/שנעץ⁸¹ החזיר ציפורניו ... ארבע מאות פרסה' (עמ' 53 – טור II שו' 35–28) – בבלי בבא קמא פב סע"ב וש"נ;⁸² שם, שם, ע"ד 14–3: 'אמר להן אתם בכיתם לפני בכייה של תפלות חיי עתידין אתם לבכות בכייה של ממש'/'אמר להן הקב"ה אתם בכיתם ביכיה של חינום ואני קובע לכם בכייה לדורות' (עמ' 56 – טור בI שו' 41–43) – בבלי שם, כט ע"א וש"נ;⁸³ שם, סט ע"א 8–10: '... ואם תאמר ... ארבעת מילין ... שלש מאות קבין מוחות ... שלש מאות קופות' ... (עמ' 59 – טור בII שו' 5–8), עיי"ש – השווה בבלי גיטין נז סע"א – נח רע"א; משקין פ"א, פ ע"ב 48: 'דבני דסכותא'/'בני סכותה' (עמ' 61 – טור אI שו' 4) – בהשפעת הבבלי ד סע"ב: 'ר' ירמיה שרי להו לבני סכותא'?? עיי"ש, ועצ"ע;⁸⁴ שם, פ"ג, פב ע"א 41: '... [לא רעי]נא ליה/ביה לא שוינא ליה/ביה ולא ... ליה' (עמ' 70 – טור בI שו' 5) – ראה בבלי יבמות קז סע"ב⁸⁵ – וכיוצאים באלה עוד, שלעיתים אינך עומד עליהם אלא לאחר קריאה מרובה בכה"י המשובש שלנו, ובהשוואה מדוקדקת עם כל יתר עדי הנוסח. השפעת הבבלי על נוסח הירושלמי שבכתב־היד שלנו מורגשת על כל צעד ושעל⁸⁶ – השפעות שהן לעתים בלתי־מודעות, אלא תוצאה מן ההרגל בתלמוד הבבלי ואי־הכרת לשונות הירושלמי, סגנונותיו ומונחיו. תופעה זו, ביסודה ובעיקרה, מוכרת לנו היטב מכל הספרות הארצי־ישראלית המקורית וכמעט בכל כתב־היד⁸⁷ – אלא שכאן⁸⁸ הוא מצטרף להוספות

80 עיי"ש: גדיים/טליים/כבשים – ראה מקבילה ברכות (כ"ל וכי"ר) – הגהה עצמית? ראה עוד להלן, הערה 82.

81 עיי"ש בח"נ – וראה ליברמן, לשוננו, לב (תשכ"ח), עמ' 96 (מחקרים, עמ' 489) – ועצ"ע.

82 ונראה שכל הקטע כולו 'עובד' על־פי הבבלי שם: את שני הסיפורים שבירושלמי ('בימי מלכות יון', 'אף בימי מלכות הרשעה הזאת') הפכו לסיפור אחד ('אף!') בימי מלכות יון הרשע'), בדומה לבבלי, המכיר רק סיפור אחד ('כשצרו בית חשמונאי' וכו') – וצירפו ושינו פרטים זה מזה, עיי"ש פרטי הפרטים (ואין זה סתם דילוג על־ידי הדומות, כרגיל בכ"י משובש זה – כגון 'לוי' שו' 21 בד"ץ] – 'לוי' שו' 25 שם] – עיי"ש ('הרישום בח"נ בקבע' עמ' 53 כנראה איננו מדויק]). – לעצם העניין ראה לאחרונה י' פרנקל, דרכי האגדה והמדרש, עמ' 236 ואילך, וכן יוזנברג, *HUCA*, 27 (1956), p. 237f. – ראה עוד להלן, עמ' 50–51, הערה 100.

83 וראה מלטר שם, עמ' 136א, ודקדוקי סופרים השלם לסוטה, עמ' קיג.

84 גם גירסת האור ורוע בירושלמי כגירסת כה"י שלנו.

85 וראה גם תוספתא יבמות פ"ג ה"א וירוש' סנהדרין פ"א, יט ע"א הנ"ש.

86 ואכן השפעת הבבלי דומיננטית בכל דפי הירושלמי שלנו – הן בהוספות הגדולות והגלויות, הן בשינויים וה'תיקונים' המכוונים הקטנים יותר, הן בשינויים הקטנים הבלתי־מודעים – והן בהשפעות הענייניות, כגון 'הפשרות' ההלכתיות (כגון לעיל, הערה 59 – וראה מאמרי הנ"ל [לעיל, הערה 10]) – ובכל הנוגע ללשון, לסגנון, לטרימינולוגיה ועוד.

מפתח מאוד היה לעמוד על טיב מסורת נוסח הבבלי שלו – אלא שהחומר המועט העומד לרשותנו לעת עתה אינו מאפשר אפילו להציע כיוון ברור כלשהו. כך למשל, בדף הראשון של מס' מו"ק, שבו שולבו כמה וכמה קטעים גדולים למדי מן הבבלי (ראה לעיל, עמ' 45), היה נראה לכאורה שהוא מגלה קרבה יתירה דווקא למסורת 'המזרחית' – אבל הדברים רחוקים מאוד מלהיות חד משמעיים, ועצ"ע.

87 השפעת הבבלי וסגנונו על נוסח הירושלמי בכלל ואוי טיפול יסודי נפרד – לע"ע ראה ספר ליברמן (לעיל, הערה 8), עמ' 28 ואילך.

88 דהיינו בדפי סדר מועד. – כאמור, אינני מטפל כאן בדפי סדר נשים; אבל מן הראוי לציין כבר כאן, שאע"פ שגם בדפים אלה מרובים השיבושים הגסים (ראה קבע"), עמ' 19, והערות 90–92 שם) – בדרך כלל, אלה הם רק

הגדולות ולעבודים ול'תקונים' שנעשו ביודעין ובמתכוון. בבליזציה חריפה זו באה לידי ביטוי הן בסגנון, במינוח, בלשון ובכתיב המייחדים את הירושלמי מן הבבלי⁸⁹ הן בכל צורת 'דף' התלמוד, כגון: חלוקת משניות ופסקאות רצופות בתוך התלמוד, ציוני סופי פרקים ב'הדרן'⁸⁹ וכיו"ב תופעות חיצוניות הקיימות לעתים גם בכ"י אחרים של הירושלמי.⁹⁰

שיבושי מעתיק בור ורשלי. כמעט שלא מצאתי כאן סימנים מובהקים ל'בבליזציה' מכוונת ומודעת, ואף לא אשגרות של סופר תלמיד-חכם המשגיר צורות בבליות מתוך הרגלי לימודו (גם דרכי כתיב ולשון נותרו יותר בצורות המקוריות, ואף בשמות החכמים כגון ר' שמעון ב"ל, ר' ליעזר, ר' זעורה וכיו"ב) – אלא שהעניין כולו טעון טיפול לגופו (ראה קבע", עמ' 18, הערה 89).

89 כדי לעמוד על מלא היקפן של ה'בבליזציה' ושל שחיקת נוסח הירושלמי המקורי, יש לסקור באופן שיטתי ומקיף את כל ענייני הסגנון, הלשון והכתיב שבכ"י שלנו (ראה קבע", עמ' 14, הערה 66), אלא שכאמור (להלן, הערה 94) קשה מאוד לעתים להכריע, מה ליהס ל'בעל' ספר-ירושלמי המקורי ומה לסופרים המעתיקים עמ"הארץ. על-כ"פנים, אין שום ספק שחלק לא מבוטל מן השינויים וה'תקונים' הם 'מקוריים', והם מלמדים בהחלט על 'המחבר' המקורי (ראה להלן, הערה 99) – הבקי ורגיל בבבלי, ואינו מצוי בדרכי הירושלמי, מונחיו, סגנונו ולשונו.

כאן אציין רק לכמה תופעות חוזרות ונשנות (בצורה לגמרי לא עקבית) בכ"י שלנו מתחומי הסגנון והלשון הייחודיים לירושלמי – הן בדברים הפשוטים והרגילים ביותר (שכולם דשים בעקבותיהם, והרגילים – במידה זו או אחרת – ברוב כתי"י הירוש') והן בתופעות קיצוניות יותר בתחומי הסגנון והסרמינולוגיה – ראה לע"ס' ליברמן (לעיל, הערה 8), עמ' 28–33 והערות 97–101 שם. כל המעיין ברצף בכ"י שלנו יכול להוסיף ולהרבות בדוגמאות כהנה וכהנה: שימוש בסרמינולוגיה ובסגנון בבלי מובהקים: תניא, תנן, מן הדא [דתנינן/דתניא], אשכח [תנא] תני, ואמרי לה, חד אמר וחד אמר, אמר ר"פ אמר ר"פ, וסימניך וכיו"ב; אי-הכרת מונחי הירוש' וסגנונו: כיני מתניא (לעיל, הערה 72), על דר"פ, ר"פ ר"פ בשם ר"פ (עד שבמקרים סבוכים מתבלבל לחלוטין – כגון מו"ק פ"א סע"ב – II 11 ש' 33–35, עי"ש ובמקבילות), אר"פ תפתר ש..., 'לא' בתמיה, ולא/הלא, לא כן/לכן, עשה/עמד (תענית II; שם II 22), קודם עד ש..., בשעה שאת רואה/אם ראית, כל זמן/כל אימת, 'מי' לפני בינוני, אין תימרא/אם תומר, וכיו"ב; אי-הכרת דרכי הירוש': קושיא ללא תירוצ' (לעיל, הערה 76), הוספת 'או', 'אם' וכיו"ב לצלעות המשפט, בבלבד בשימוש 'מה טעם', 'על שם', 'מן הדא', 'הה"ד', כתיב – מאי טעמא, שנאמר וכיו"ב; ושאר ענייני לשון וכתיב: בתחילה/לכתחילה, ובלחוד/בלבד, מה/מאי, מלמטן/מלמטה, אין/אי, מימר/למימר, אינון/הן, לון/להון, ביניהון/ביניהן, עדדו/עד דהוא, ייא/יהא, וייב/ויהב, לישתמש/להשתמש, תרגולין/תרגולין, אמורין/אמוראין, כותיי/כותים, נשיה/נשיאה; תנאי, שמאי, ינאי, ריש לקיש, אליעזר, ועירא; טיבירה/טבריא, ציפורין/ציפורי-ציפורים(!); אמרון/אמרו, נפקון/נפקו, אחינן/אחינו, ידינן/ידינו, גו רישיה/על ראשיה, גו ידיה/בידיה, על גרמיה/על עצמו וחילופים כיו"ב של ארמית ועברית. – וראה גם להלן, הערה 95 (ר"ח חביריהון דרבנין), לעיל, עמ' 47 (בני דסכותה), וכיו"ב עוד. [ומאידך, יש לציין שלעיתים דווקא כ"י משובש זה שומר על צורות וכתיבים אי"ם מובהקים, ולפעמים הוא משגירן אפילו בקטעים שנוספו מן הבבלי – ראה למשל מו"ק פ"א (II 2א ש' 18): 'מעשה באדן אחד!'].⁸⁹

89 ראה מחק"ת, ב, עמ' 257, הערה 204 והנ"ש.

90 אעיר כאן רק עוד, שמלבד ההוספה הגדולה המכוונת והמשמעותית שבכ"י, מצויות בו לכל אורך הטקסט גם הוספות פרשניות קטנטנות, ניסוחים אליפטיים והחלקות נוסח למיניהם – וגם אלה מלמדים בדרך-כלל על חוסר רגילות בסגנונו של הירושלמי. ראה למשל ביצה (טור II 1א ש' 30): '... מה אם היתה [אמה] מוכנת לשחיטה מותר [לסלטלה ביום טוב] ואם לאו [תנא] אסורה ... אפילו אינה מוכנת [לשחיטה]; שם (טור II 12א ש' 21): '... מדבר[!] תורה הוא שאסור[!] [לבשל ולאפות מיום טוב לחבירו[!]] ומיום טוב לשבת [!] ... אם אומ' את כן שיאפה ויבשל בלא עירוב] אף הוא ... מיום טוב לשבת [בלא עירוב] ... ולמה מציין [את המיטות] מיום טוב לשבת; שם (ש' 54): 'צריך לומר [עירוב זה] עלי ... הרי [מי] שלא עירב וכו'; שם (טור II 33 ש' 33): '... ומטבילין [בשבת]. ראש השנה (טור II 1א ש' 1): 'שלא פינקסיות הן [ליום הדין]; שם (ש' 23, עיי"ש): '... וך וישר אתה [בין לזכות בין לחובה] ... אלא על מה שעשה'; שם (ש' 34): '... [הוא] גזר גזירה [והוא] מקימה'; שם (ש' 39): '... [מצות] עמידת זקן; שם (טור II 2 ש' 36): '... קיבלו את עברו [המשוחרר שהוא כשר]. תענית (טור II 1א ש' 24): '... בתוך ארבעים יום שעמד משה בחר [היו ישראל נוהגין כן] ...'; שם (ש' 40): 'שלא לעשות

לססיותיו המרובות של כה"י שלנו מנוסח הירוש' המקובל⁹⁰ סיבות שונות ומגוונות: נוסח מקורי של ירוש' שנשתמר דווקא בטופס המשובש שלנו;⁹¹ הוספות ועיבודים מכוונים של 'מחבר' טקסט משולב זה;⁹² שינויים ו'תיקונים' מודעים מתוך חוסר הכרת סגנון הירושלמי; אשגרות בלתי-מכוונת של סגנון הבבלי; ומעל לכול, סתם טעויות גדולות וקטנות, דילוגים והשמטות, שיבושים ואי-הבנות מינים ממינים שונים, הרגילים כל כך בטופס שלנו.⁹³ ברור לחלוטין שאין לתלות את כל השינויים והסמיות שבכה"י שלנו בגורם אחד בלבד – יש להבחין בין ההוספות והשינויים שנעשו, ביודעין ושלא ביודעין, על-ידי תלמיד-חכם הרגיש לכל פרט ובקי במקורות לבין הדילוגים והשיבושים הגסים שנגרמו בגין סופר בור ועם הארץ.⁹⁴ אין ספק שלפנינו טופס של ירושלמי שנוסחו עובד, 'תוקן' ושונה בחוזק יד, מעשה ידי חכם הבקי במקורות חז"ל, שהתלמוד הבבלי שגור על פיו⁹⁵ – נוסח מעובד זה הגיע אלינו בהעתקה משובשת של סופר⁹⁶ עם הארץ שהעתיק את הטקסט ברשלנות גמורה ומבלי להבין את שלפניו.⁹⁷ וזו אכן מן הבעיות החמורות של ההעתק המשובש שבידנו – לעתים קרובות אינך יודע להכריע בסיבת השינויים שבו:⁹⁸ נוסח מקורי של ירושלמי? שינוי מקורי של המעבד

סעודת אירוסין [בערב שבת]; שם (טור II ש' 46): 'אש [תמיד]; שם (טור II1 ש' 22): 'מפני מה לא קבעו/גזרו תענית [יום שילוח מרגלים]; שם (ש' 41): 'אמר להן [הקב"ה]; שם (ש' 46): 'זכן בחורבן [בית שנייה וכו']; עיי"ש; שם (ש' 49, 53): 'אומרי' [זה הפסוק]...'; שם (טור II2 ש' 54): '... ואמרה [לבן כוואב]; שם (טור II ש' 16): 'היו [השונאים] כורכין ...'. משקין (טור II1 ש' 46): 'מיכן לציון [מן המקרא]; שם (טור II2 ש' 36, עיי"ש): 'מה טעם אין נושאין נשים במועד'; שם (טור II2 ש' 32): 'בד"א [שחל] בחול אבל [חל] בשבת'; וכו"ב עוד.

900 דהיינו, נוסח הירוש' שבכ"י לידן (=ד") המאושר בדרך-כלל על-ידי עדים נוספים – כ"י או נוסחאות הראשונים.

91 ראה קבע", עמ' 13–14 (ושם, עמ' 18–20).

92 ראה שם, עמ' 15, וכאן לעיל, עמ' 39–45.

93 ראה דוגמאות שם, עמ' 10 ואילך, ואפשר להוסיף עליהן כהנה וכהנה.

94 ראה קבע", עמ' 10 ואילך. – וראה M. Beit-Arié, 'Transmission of Texts', *BJRUL*, Manchester 1993, pp. 33ff.

95 ראה קבע", עמ' 16, הערה 75. – והוא כנראה האחראי גם לטעויות ול'תיקונים' הנובעים מהרגלו בבבלי (ראה לעיל, הערה 86) ומחוסר הכרתו את לשונות ומונחי הירושלמי (לעיל, הערה 89) – וכתוצאה מכך הוא תיקן לעתים 'תיקונים' וזרים ביותר, כגון צורת שמות מיוחדים לירושלמי שהתלבט בהן – למשל מ"ק פ"א, פ ע"ד 24: 'כד דמך ר' חנניה חברון דרבנין עבדון ליה ארון בשוקא' שהפך תחת ידו (טור II2 ש' 29–30) ל"ח – חברון רבנן ועבדון ליה ארון בשוקא! (אף-על-פי שבמקומות אחרים הניח את השם הזה כצורתו – כגון במ"ק עצמה טור II2 ש' 26 וכן ר"ה טור II1 ש' 10); וכו"ב עוד.

96 דהיינו, הסופר האשכנזי שלנו בן המאות ה"ב–ג – ראה להלן, הערה 166. – סופרים בורים ועמי הארץ באשכנז, שאין בהם לא משנה ולא מקרא, מוכרים לנו היטב, כגון ס' חסידים ס' תשמה – ראה 'תא-שמע, שנתון בראילן, יד-טו, עמ' 101; 13, n. 55, p. 101, M. Beit-Arié, *The Makings of the Hebrew Book*, Jerusalem 1993.

97 ראה, למשל, קבע", עמ' 11–12 והערות 52, 53 ו-55 שם – וכיוצא באלה עוד הרבה. [ראה גם ה'טעויות' המוזרות בפסוקים: '... שמע אלהים את כל הנער ...' (ר"ה II1 ש' 15); '... אין אומר' עליהם קנים ונהי בעינינו כתגבים' (מו"ק II2 ש' 52)]

98 ראה שם, עמ' 10 ואילך. בדילוגים המרובים שבכה"י שלנו אינך יודע לעתים אם השמטה מכוונת לפניך או שמא אין זו אלא סתם שיבוש, כרגיל בכ"י זה – ובמיוחד בהשמטות של קטעים שלמים שאינך דילוגים פשוטים על-ידי הדומות או כיו"ב, ואפשר שבכוונה הושמטו – ראה, למשל, ביצה פ"א, ס ע"ד 27–30 (II1 ש' 16); תענית פ"א, סד ע"ד – ראה להלן, סוף הערה 100; שם פ"ב, סה ע"ב 53 ואילך (II2 ש' 9 ואילך, השמטות אחדות, עיי"ש); וכו"ב עוד. – מכל-מקום, יש להיזהר מלייחס משמעות לכל סטייה כל עוד סביר להניח שאין זו אלא

התלמיד-חכם?⁹⁹ סתם טעות של מעתיק? או שמא צירופם של כמה גורמים גם יחד?¹⁰⁰ אבחנה

שיבוש גרידא. – ונראה שכבר ברישום ש"נ בשולי הטקסט טעיתי בכמה מקומות בשני הכיוונים; כך למשל באותה סוגיא עצמה בשתי 'השמטות' סמוכות זו לזו שבמס' תענית פ"ד, קבעי, עמ' 53 (קופות של זהב – ראה לעיל, הערה 82) ושם עמ' 54 (מלך המחשב חשבונותיו – עיי"ש).

ואפשר להרבות בספקות ובספקי ספקות בדבר סיבת השינויים, ולעתים קרובות אתה תוהה שמא גם שינוי קל, חסר משמעות לכאורה, יש בו כוונה ומגמה מסוימת. ראה, למשל, ביצה פ"ב, סא ע"ב 45: 'דרש רבי לוי כהדא דר"ח סגן הכהנים' (ל, קט"ג, ר"ח, עטור ועוד) / 'אתייה דר' לוי כהדה'... (טור II2 א' שו' 47) – 'תיקון' מכוון להתיר טבילה לבע"ק ביוה"כ?? שלא כדעת ר"ת ור"י הוקן שהכריעו, בין היתר, על-פי הירוש' כאן (דרש/הורה ר' לוי' וכו') – וכשיטת חסידי אשכנז והרבה אחרים (וכמנהג 'רבונוה' ואנשי א"י) ש'החמיר' ביוה"כ משום 'שצריך טהרה יתירה, ופסקו כת"ק ולא כר"ח סגה"כ – ראה ראבי"ה, ח"ב, עמ' 199 [ולאו דווקא כאפטוביצר בהשלמות שם] והגה"מ בשמו, הרוקח ועוד. והרי זו מחלוקת עתיקה למן ראשוני התנאים דרך אנשי מורז ובני א"י, ראשונים ואחרונים (ראה אצ"י כאן, ס' המנהיג עמ' שסד ותוסכפ"ש יומא, עמ' 821–822 והנ"ש); וכן בפסק"ר פ"י כח (מדרש הרנינו) של חסידי אשכנז; וכגירסת הרוקח ס' ריו, וכן בכ"י של הפסיקתא: '... רוחץ כדרכו ביוה"כ [א"ר אדא] (?) בשם ר' אחא אע"פ שאמרו רוחץ כדרכו ביוה"כ] בלבד שילך וירחץ במקום צנוע ... אע"פ שהתירה לך תורה טהרה ביוה"כ לא התירה אלא במקום צנוע' [ואין שם 'נדה' כלל – בד"פ השתבש כנראה מ'תורה', עיי"ש – ולא כ' דינרי, תעודה, ג, עמ' 18, הערות 6–7 (וכך כבר גינצבורג, פו"ח, ח"ב, עמ' 227 הערה 33)] – והשווה שם פ"י, כט, ומלנה"מ עמ' 1013; וראה ירוש' יומא פ"ח, מד סע"ד ומקבילות: '... בע"ק טובלין כדרכן בצנעה ביוה"כ' – והדברים ארוכים, ובוודאי רחוקים מהכרעה. [באור, הל' נדה, ס' שלח: '... פ"ב דביצה בירוש' ... ופסיקתא דר"ח כ"ח' – מובאים הדברים בשם י"ש אומרים, אבל גם לבעל או"י עצמו היו טפסים שונים של ירוש', ראה לעיל, הערה 37]. וכן אולי גם תענית, פ"ב, סה רע"ג: 'אם אין להן מעבירין כל מה שירצו' / 'מעמידין' (טור II2 א, שו' 27) – וכ"ה בראבי"ה ח"ב עמ' 629 (כתיקונו של אפטוביצר, וכך בכ"י ל; בליקוטים דבי רש"י, אורבך, ס' רש"י, 'ירושלים תשס"ו, עמ' שסב; בס' חסידים, ס' תע; – נוסח ירושלמי מקורי ונכון (כגון ירוש' ברכות פ"ב, ד ע"ד: 'אין מעבירין לפני התיבה לא חיפנין וכו' – ל, ג, וועוד?) תיקון מכוון ('מעמידין' במקומו ש"צ אחר, ולא 'מעבירין' מסלקין, כרגיל, כגון פאה פ"ד מג – בבלי ב"מ י ע"א)? או סתם טעות סופר (בי"מ) – וכיו"ב אולי עוד. [מאידך, לא כל מה שנראה לכאורה כתיקון על-פי הבבלי אמנם כך הוא – כגון נוסח משנת ביצה ספ"א, ראה קבעי, עמ' 9 הערה 44; וכאלה עוד.]

שנעשו בירודעין ושלל בירודעין – בכוונה מכוונת למטרה כלשהי או מתוך הרגל ובקיאיות בטקסטים שהוא רגיל בהם, כגון הבבלי – ראה לעיל, עמ' 47.

על-כל-פנים, נראה לי – אף-על-פי שאין בידי ראיות מכריעות לכך – שביצירתו המכוונת של 'ספר ירושלמי' אין להבחין שלבים שלבים. ונראה שהתשתית הבסיסית – ההוספות הממשיות, השינויים המודעים וההתאמות המכוונות לבבלי ולשאר מקורות חו"ל – כל אלה בשלב אחד נעשו. אלא שחלו בו עוד שינויים בתהליך מסירתו, הבבליזציה והשחיקה המתמדת נמשכו בוודאי מהעתקה להעתקה. מכל-מקום ברור, שהשיבושים המרובים של הטפס שלנו פרי העתקה מאוחרת הם.

ויתכן, שיש אולי מקום לפקפקים נוספים ביחס להוספות/השמטות אחדות בירושלמי בכלל, ובמיוחד בקטעים של אגדה המצויים גם במקורות אחרים, ואפשר היה אולי להניח שהם רק נוספו בשלב מן השלבים בירוש' שלנו מן המקבילות שבמדרשים (בדומה לזו של שבת פט"ו, טו סע"א: 'מעשה בחסיד אחד' וכו' שנוסף לגד עינינו על גליון כ"י לידן מוק"ר/פסק"ר – ראה אפשטיין, תרביץ, ג, עמ' 241, הערות 22–23 [=מחקרים, ב, עמ' 283], וכיו"ב כנראה עוד; ראה לע"ע מש"כ מחק"ת א, עמ' 100, הערה 186, והנ"ש). ואציין כאן לכמה דוגמאות אפשריות לכאורה באגדות של מס' תענית שלנו: פ"ד, סט ע"א 32–35, הסיפור על 'שני אחים הוון בכפר חריבה' וכו', שכל כולו נמצא רק על גליון כ"י, ולא היה לנו שום עד בלתי-תלוי לקיומו של הסיפור בירוש' (כ"י, קונט"א, ע"י ולא שום ליקוטי אגדות הירוש'; וכמדומני שגם אינו מובא מן הירוש' אצל אף אחד מן הראשונים), ולכאורה אפשר היה להניח שהועתק לירוש' ממדרש מעין איכ"ר ב, ב (ר' מת"כ שם – ור' גם תוסכפ"ש, עירובין, עמ' 360, הערה 80). העד הישיר הראשון לירוש' הוא כה"י שלנו (עמ' 61 – טור II2 ב' שו' 51–58) שכבר ראינו שמצויות בו הוספות מן המדרשים (לעיל, עמ' 44–45 ואילך). ואף-על-פי שלפי פשוטם של דברים נראה באמת שבכ"י"ל נשמט הסיפור על-ידי הדומות (שני אחים – שני ארוזים), עדיין אפשר אולי בכל זאת שהוא נוסף על הגליון מכ"י דומה לשלנו. ובדומה לכך אולי באותה סוגיא עצמה, שם סט ע"א 3–6, 'אתון טעינין רישיה ... וה'

זו חשובה במיוחד בשעה שאנו באים לדון ביחס שבין נוסח כתב־היד שלנו לבין נוסחאות הראשונים בירושלמי.

[ג]

בדיקת נוסח כה"י שלנו לאור נוסחאות הירושלמי של כל הראשונים מגלה שנוסח מיוחד במינו זה שלנו – על הוספותיו, 'תיקוניו', שינויו ולעיתים אף שיבושיו – תואם להפליא דווקא את נוסחו של הראב"ה ובני חברותו.¹⁰⁰ הקירבה הגדולה, הזוהרת המוחלטת כמעט, בקטנות כבגדולות, בין כה"י שלנו לנוסח הירוש' של חכמי אשכנז בעלי 'ספר ירושלמי' לעתים מפליא ממש.¹⁰¹ מתברר גם שההוספות והשינויים שבירוש' כ"י שלנו מצויות אך ורק בירוש' של חכמים בני חוג זה¹⁰² – הן ההוספות הגדולות¹⁰³ הן השינויים וה'עבודים' הקטנים יותר.¹⁰⁴ כל

הסגרים, החזור כאן פעמיים, ונמצא גם במדרש הג"ל פעם על בר כוכבא (בובער, גא ע"ב) ופעם על תרין אחין (שם, גא ע"א) – ובכה"י שלנו (שם, שם, שו' 1) הוא חסר בפעם הראשונה, אף־על־פי שאין כאן לא דומות ולא שום סיבה טכנית אחרת להשמטה, והוא גם אינו נחוצ שם לרצף (... ונהרג בן כובא והיו הורגין בהם והולכים ...) – ולכאורה אפשר היה שאין זו השמטה בכה"י אלא אדרבא הוספה בכ"ל מן המדרש הג"ל (בירוש' הוא מתועד רק בקטע אחד מאוחר [JTS] ובמידה מסוימת בילק"מ זכריה, עמ' 109 'מז' איכה ר' ... וכן בירוש' דתענית'). וראה עוד שם, פ"ב, סה ע"ב 48–50: 'כך אמר הקב"ה ... ואני מקבל תשובתן' החסר בכה"י שלנו (עמ' 50 – טור א II2 שו' 5) וגם בכ"ל נמצא רק עה"ג, וכן ליתא בגנו"ש, עמ' 413 ובמקבילה שבפסדר"כ, עמ' 364 – אף־על־פי, שהוא מעין השמטה על־ידי הדומות ('אני מקבל פיוסן/תשובתן') וגם מתועד בעדים מאוחרים (ילק"מ ישע', עמ' 91, ריואל, עמ' 10, ור' בחיי שמות, עמ' שנא). וכן עוד שם, פרק א, סד ע"ד 6–13, קטע גדול של אגדה החסר בכה"י שלנו (עמ' 43 – II1 א שו' 16) ונמצא במדרשים (בר"ר פל"א, עמ' 286, וראה שם פל"ו, עמ' 341) – דילוג מוטעה? השמטה מכוונת? או שמא הוספה בירוש' כי"ל (=ד"ו)? – עיי"ש. וראה עוד שם פ"ב, סה ע"ב 61–59: 'א"ר אבהו אם יאמר לך אדם אל אני' וכו' קטע שלם החסר אצלנו (עמ' 50 – II2 א שו' 15 – אבל נמצא בליקוטי גנו"ש ח"א, עמ' 413 [אלא שגם בו נוספו כידוע הוספות]) ללא כל סיבה טכנית נראית לעין – דילוג/השמטה/ הוספה? – וכיו"ב ניתן להרבות ב'ספקות' שונים ומשונים בכה"י שלנו. ובכלל, כל עניין שילוב קטעי אגדה בירושלמי, מקורותיהם וזמנם (כגון מ' מרגליות, מבוא ויק"ר עמ' xviii ואילך והנ"ש) טעון עוד בירור יסודי ומקיף לגופו, שאין כאן מקום בירורו. [הוספה בשעת הגהה אחרונה: ראה כעת: ל' מוסקוביץ, 'לחקר הגופים הורים האגדיים בירושלמי', תרביץ, סד (תשנ"ה), עמ' 246 הערה 46 והנ"ש].

¹⁰⁰א ראה קבע"י, עמ' 17.

¹⁰¹ עד שאפילו אפסוביצר – הרגיש בדרך־כלל לנוסחאותיו הייחודיות של הראב"ה בירושלמי, ומעיר לעיתים קרובות (בדרך־כלל ב'הוספות' של ממש): 'ספר ירושלמי' – במקרים של שינויים קטנים יותר, חסרי משמעות לכאורה, מסתפק בהערות כגון: 'רבינו קיצר הלשון', 'רבינו קיצר ושינה לשון הירוש', 'ג' רבינו משונה מאשר בדפוס', 'הוספת פירוש – ואינו מן הירוש', 'בירוש' ... וכן צ"ל', ולעיתים קרובות סתם 'ירוש' ... בשינויים קלים' וכיו"ב הערות סתמיות לרוב – אבל לעיתים מתברר שכך הוא בדיוק בכה"י שלנו וכך היה כנראה גם לפני הראב"ה; ראה להלן, עמ' 53–54, וכאלה הרבה מאוד בראב"ה, ראה עוד להלן, הערה 143 (ולעיתים כך גם להיפך אצלו כשהוא מעיר: 'נשמט בירוש' שלפנינו' וכיו"ב, כגון קטעים שלנו לעיל, הערה 53); – וראה עוד להלן, הערה 137.

¹⁰² ומתברר שזו חוג מצומצם למדי של חכמי אשכנז – הוא אינו כולל אפילו חכמים בני זמנם ממש שעמדו בקשרים הדוקים אתם – כגון בעל ס' 'חיס תנאים ואמוראים, המרבה במובאות מן הירושלמי, ואין אצלו זכר ל'ספר ירושלמי' (ראה), למשל, להלן, הערות 117, 118, 120 וכאלה עוד) – על כל זה ראה ביתר הרחבה במאמרי הג"ל (לעיל, הערה 10).

¹⁰³ לעיל, עמ' 39 ואילך.

¹⁰⁴ לעיל, עמ' 46.

ההוספות והשינויים הממשיים שנמצאו במובאות הירוש' של חכמי אשכנז אלה, השייכים לדפים המעטים המצויים בידנו, ¹⁰⁵ נמצאים גם בכה"י שלנו. ¹⁰⁶ יתר על כן, גם פרטי נוסחאותיו של כה"י שלנו תואמים להפליא לנוסח הירוש' של חכמים אלה. ¹⁰⁷ כמעט כל מקום שיש הקבלה בין כתב-היד האשכנזי שלנו לבין מובאה אצל חכמי אשכנז אלה – הרי הם זהים עד כדי פרטי הפרטים. בכל מקרה שנוסח הירוש' של כה"י שלנו עומד בניגוד לכל יתר עדי הנוסח (כתב-יד וראשונים) – הרי הראבי"ה ודעימיה הולכים עם כה"י האשכנזי.

להלן רשימה של התאמות בפרטי נוסחאות הירוש' בין כה"י שלנו לבין מובאות הראשונים בעלי 'ספר ירושלמי': ¹⁰⁸

ביצה פרק א, ס ע"ג, שו' 56:109

'אחד אנשים ואחד נשים' (תוס' פ"ג הי"ז – ל, ג, ר"ח, עיטור) – (עמ' 25 – טור II שו' 12): 'אחד האיש ואחד האשה' (או"ז ח"ב סי' שנד – בבלי כה ע"ב) – ראה לעיל, עמ' 46; ¹¹⁰ שם, שו' 60: '... לדרומא את שאיל לה אשתאלת לר"ס ... שמא יצרכו לו הרבים' (ל, ג) – (שם, שו' 16–19): '... לדרומא שאיל לר"ס ... שמא יצטרכו לה רבים' (או"ז שם); שם, שו' 64 – ע"ד, שו' 2: 'וא"ר הושעיה בר רב יצחק ... יתיב ומתני ומפתחא דפלמנטרין בידיה' ... (ל, ג, ר"ח, עיטור ועוד) – (שם, שו' 20–23): 'א"ר יצחק ... יתיב ומפתחא דפלמנטרין בידיה' (ראבי"ה, ב, עמ' 439, ואו"ז שם, סי' שלח¹¹¹): שם, ס ע"ד, שו' 18¹¹² ואילך: 'רב הונא ר' ירמיה וכו', קטע ארוך של כחמש-עשרה שורות ¹¹³

¹⁰⁵ ראה לעיל, הערות 39, 40, 50, 64 ו-69. והייתי אפילו מרחיק ואומר שכה"י שלנו הוא מבחן של ממש לספר ירושלמי: מובאה שמקומה היה לכאורה צריך להיות בדפים שבידנו, והיא איננה שם, סימן שאין היא לקוחה מ'ספר ירושלמי' – כגון ביצה רפ"ב: 'שבת קרובה התירו וכו' (רסנר, אצו"י ביצה, סעמ' 49), ראה לעיל, הערה 39; וכן תענית ספ"א: 'ובלבד שלא יעשה סעודת אירוסין' – ספק רב אם הכוונה ברוקח לציטטה של ממש מן ה'ירושלמי' (רסנר, שם, עמ' 68) – עיי"ש.

¹⁰⁶ אבל כמובן לא כל מה שנמצא בכה"י שלנו נמצא גם אצל ראשוני אשכנז אלה – שהרי אין הם מביאים בחיבוריהם אלא מבחר קטן יחסית של פסקאות הירוש'. ובחודאי שאין לצפות מהם שיביאו מן הירוש' הוספות ושינויים המצויים אצלם בבבלי, במדרשי אגדה וכיו"ב – ראה עוד להלן, הערה 152.

¹⁰⁷ ואילו במקרים של אי-התאמה (ראה להלן, הערה 138) בדרך-כלל הסיבה הפשוטה היא בטעויות של העתקה – או שיבושיו של המעתיק הבוד של הטופס שלנו או טעות פשוטה בהעתקת דבריו של הראשון – ראה קבע"י, עמ' 17, הערה 79.

¹⁰⁸ השתדלתי להביא דוגמאות בהן שתי הנוסחאות מתועדות באופן ממש – לנוסח הירוש' המקורי הבאתי בדרך-כלל עדויות מספר (ל – ליידן; ג – גניזה [כולל קטעים שטרם פורסמו]; ר"ח וכו' – ראשונים שחזקת מובאות הירוש' שלהם ירוש' מקורי' הוא).

¹⁰⁹ שם, שו' 55: 'הורי לאתתיה דר"ג' – כבכה"י שלנו גם באו"ז (שם), אבל כ"ה גם בר"ח, העיטור ועוד – ראה קבע"י, עמ' 13, הערה 59.

¹¹⁰ שם, שו' 59–60, השורה שנשמטה בכה"י שלנו על-ידי הדומות 'בשובתא' (שם, שו' 15) – חסר גם באו"ז?? – ראה קבע"י, עמ' 10, הערה 49.

¹¹¹ אבל בראב"ן, סי' תמו, ובמעשה רוקח, סי' צט, ככ"ל ועוד.

¹¹² לקטע הנוסף בכה"י שלנו (שו' 27–37) – הסוגיא המקבילה לדמאי פ"ד, כד ע"א, החסרה אצלנו במס' ביצה – ראה קבע"י, עמ' 13, והערה 62 שם. שם (שו' 42): 'ולמה לא תנינן' וכו' – ראה קבע"י, עמ' 13, הערה 59. שם (שו' 43–46): 'הלש עיסה' וכו' וראבי"ה, סי' תשל, עמ' 431, והערת אפטוביצר שם ('בשינויים קלים') – ראה תוספתא כפשוטה, ביצה, עמ' 932: '... שרבינו העתיק את לשון התוספתא ולא את לשון הירושלמי'.

ובו השמטות, דילוגים ושינויים קטנים וגדולים יותר – באו"י (סי' שלט ומקצתו גם בראבי"ה עמ' 443) הכול כבכה"י שלנו (שם, שו' 61 ואילך): ר' ירמיה בשם ר' יוחנן – השמטת מאמרים שלימים: ר' הונא ... ר' יוחנן השום והשחליים וכו', ¹¹⁴ ר' חזקיה בשם ר' ירמיה וכו', ר' אבהו בשם ריב"ל וכו', [ר' יצחק בר' ליעזר וכו'?!]. וכן השמטות קטנות יותר: 'א"ל אין', 'בגין כן', 'מאן וכד'. וכן שינויי גרסאות: 'אלונטית', 'יצחק דהכא', ¹¹⁵ 'קלדרומה', ¹¹⁶ ועוד – עיי"ש; שם, שו' 30 ואילך (עמ' 28 – טור II א שו' 21): כל ההלכה הארוכה (הלכה י) שהושמטה אצלנו בגלל מקבילתה בשבת פ"ז מובאת גם אצל הראבי"ה, הרוקח והאו"ז רק משבת הנ"ל; ¹¹⁷ שם, ס ע"ד, שו' 63: ר' הושעיה רבה ... מה אם היתה מוכנת וכו' (ל, ג) – (שם, שם, שו' 28): ר' זעירא [!] רבה ... מה אם היתה אמה מוכנת וכו' (ראבי"ה שם, עמ' 413) ¹¹⁸ – ראה לעיל, עמ' 46; שם, סא ע"א, שו' 14 – 22: ¹¹⁹ 'תני מטלטלין את השופר וכו' ואפילו תכשיטין של כסף [אמרין בשם ר' ירמיה ... ואמרין בשם ר' ירמיה ... א"ר חזקיה אנא ידע ראשה וסופא] טליין דקיקין הוון מתרביין וכו' (ל, ג ועוד; וכן יחתו"א עמ' קכט) ¹²⁰ – (עמ' 29–30 – שם, שו' 54 ואילך): ... שופר ... תיגוק ופינקס וקרקש ומראה ... כסף טלייה דקיקן הוו מתרביין וכו' – וכל הקטע: 'כסף – סופא' נשמט ¹²¹ (ראה ראבי"ה שם, עמ' 445–446, ובהערות שם, ¹²² וראה או"י שם, סי' שמא).

שם פרק ב, סא ע"ב, שו' 2 ולהלן: 'אתא חמי' וכו' – ראבי"ה שם, עמ' 454, ואו"י, ח"ב, סי' שמב; פרטי נוסחאותיהם תואמים לכה"י שלנו (עמ' 30 – טור II א שו' 27 ואילך), כולל הערת אפסוביצר (הע' 3) 'ורבנו קצר לשון הירוש': הוא לא קיצר, אלא שבכה"י שלו היה דילוג על-ידי הדומות ('לשבת' – שו' 4–5) כבכה"י שלנו; ומאידך 'בלא עירוב' אינה 'הוספת פירוש וליתא בירוש' (שם, הע' 5) ¹²² – כ"ה גם בכה"י שלנו; 'רב כהנא בר אבא' (שם, הע' 7, ורטנר סעמ' 17) – כגרסה המדולגת בכה"י שלנו; ופרטים קטנים נוספים, עיי"ש; שם, שו' 14 (עמ' 31 – שם, שו' 44–54): ההוספה הארוכה של נוסח

113 כולל הקטע שו' 21 (טור II א שו' 6–4): 'יצחק עטושיא' וכו' שנשמט בכ"ל על-ידי הדומות אבל נמצא בקט"ג וראשונים – ראה קבע"י, עמ' 13, הערה 60.

114 וראה רוקח, סי' ש.

115 ראה אפשטיין, תרביץ, ח, עמ' 318 (=מחקרים, ב, עמ' 847).

116 ראה בכה"י (קבע"י, עמ' 27, שו' 13) – וליברמן, תרביץ, ג, עמ' 209 (=מחקא"י, עמ' 184).

117 ראה קבע"י, עמ' 13, הערה 16. – אבל בעל יחסי תנאים ואמוראים מביאו גם מביצה.

118 ראה אפסוביצר, שם, הערה 15 – וגם כאן יחסי תנאים ואמוראים ככל הנראה ככ"ל – ראה הערה 102.

119 ראה גם סא ע"א 4 (טור III שו' 39–38): '... לכן תני בש' ר"ש וכו' – ראה לעיל, הערה 89 – כ"ה גם באו"י שם, סי' שמא.

120 ראה הערה 102.

121 ראה קבע"י, עמ' 11, הערה 49.

122 אפסוביצר הוסיף: 'וכו' – אבל אינו בשום כ"י של הראבי"ה, ראה הערות שם. (בכ"י בית-דין לונדון – הנחשב לכ"י טוב של הראבי"ה: '... כסף שלא [טליא] דקוקן [דקיקין] וכו').

122א ראה לעיל, הערה 101.

עירובי תבשילין שבכה"י שלנו – כבראבי"ה, הרוקח והאו"ז (ראה לעיל, עמ' 39–40);¹²³ שם, שו' 20–23: 'ר' חייה רבה' וכו' – באו"ז שם, סי' שמג, חסר בסוגיא קטע על-ידי הדומות ('הדה אמרה') והמו"ל הוסיף בסוגריים [וכו'] – קטע זה נשמט גם בכה"י שלנו (עמ' 32 – טור II2 שו' 1–5); וראה ראבי"ה שם, עמ' 448–449: 'ובירוש' אחר בדקתי שוב' ונוסחו בדיוק כנוסח כה"י שלנו והאו"ז, אבל גם בכה"י הראשון שלו חסר רוב העניין, עיי"ש;¹²⁴ שם, שו' 34: 'א"ר לעזר' (ל, ג) – באו"ז שם: 'ר' לוי' כבכה"י שלנו (עמ' 33 – שם, שו' 23; ראה בבלי טז סע"ב!?).

ואציין כאן עוד כמה דוגמאות בולטות מן שרידי המסכתות האחרות שבידנו:¹²⁵

ראש השנה פ"א, נו ע"ב, שו' 7–10: 'ר' (חמא ביר') חנניה ... כאומה הזאת [שיודעת אופי של אלהיה] ... ומגדל זקנו [ואינו חותך] (!) ציפורניו] ... ומגלחים זקנם [ומחתכין] (!) [וכו', עיי"ש – כבכ"ל: בשרד"י עמ' 146, שם עמ' 153, בקונד"א עמ' 313, בילק"מ תהלים עמ' 50 ועוד, כבכה"י שלנו (עמ' 38 – טור II1 שו' 40–48): בראבי"ה, ח"ב, עמ' 207 (אבל לא בעמ' 634), במעשה רוקח, סי' קלב, באו"ז, ח"ב, סי' רנז, ועוד;¹²⁶ שם, שם, שו' 15: '... יעברו סניגורין, יעברו קטיגורין/ספיקטורין¹²⁷ שנמלכו בניי' בית דין' וכו' – כבכ"ל: בשרד"י שם ושם ועוד, וכבכה"י שלנו (שם – טור II2 שו' 2 = פדר"כ החודש עמ' 102): בראבי"ה, ח"ב, עמ' 210.

תעניות פ"א, סד ע"ד, שו' 24 (עמ' 44 – טור II1 שו' 35–38): 'ובנטיעה אריב"ל הא דתמר בנטיעה של שמחה' וכו' – ליתא בכ"ל לא כאן ולא להלן פ"ד, סט ע"ב ובשרד"י עמ' 181, בר"ח, רי"ף, האשכל, רמב"ן ועוד, כבכה"י שלנו: ראבי"ה, ח"ב, עמ' 628 (ועיי"ש הע' 14);¹²⁸ שם פ"ב, סה ע"ג, שו' 25 (עמ' 51 – טור II2 שו' 46): '... והיכן הוא אומרה [צבור] בין גואל לרופא חולים [ויחיד בשומע תפילה] – כבכ"ל: בשרד"י עמ' 174, ר"ח יח ע"ב ועוד; כבכה"י שלנו: ראבי"ה, ח"ב, עמ' 213 ואו"ז, ח"ב, סי' תג (עיי"ש, וראה ס' המנהיג, הל' תענית, עמ' רע – וראה עוד להלן, הע' 143); שם פ"ד, סח ע"ד, שו' 36–37 (עמ' 57 – טור II2 שו' 3): '... שמרו וסרבו בו [כמדתמר כי ריב לה' עם עמו] ... והגלם ל/כציפורים [כמדת' כציפור נודדת מקינה] – כבכ"ל

123 שם, שו' 18–20: 'תני ר' חייה' וכו' – הקטע שדולג בכה"י שלנו על-ידי הדומות ('לו את הנר' – עמ' 32, שו' 61) אינו מובא גם על-ידי ראשוני אשכנז הנ"ל.

124 על הטפסים השונים של ירושלמי שהיו בידי הראב"ה והאו"ז ראה עוד מאמרי הנ"ל (לעיל, הערה 10).

125 כאן רשמתי בעיקר נוסחאות שהן אופייניות ל'ספר ירושלמי' – הוספות ועיבודים ברורים על-פי מקורות אחרים (בבלי, מדרשים וכיו"ב – ראה לעיל, עמ' 47).

126 וראה יחוסי תו"א, מהר" בלוי, עמ' תקו.

127 ראה הערת אפסוביצר שם (הערה 22): 'בירוש' קטיגורין, וכן צ"ל. – לשינויים נוספים בדף של מס' ראש השנה ראה עוד להלן, עמ' 55.

128 שם, שם (שם, שו' 46–50): הסוגיא המקבילה 'דיני ממונות בערב שבת' נמצאת בכה"י שלנו גם כאן וכ"ה אצל הראב"ה – ראה קבע"י, עמ' 14, הערה 63, עיי"ש.

בקט"ג NS 329.116, בשרד"י עמ' 184 ועוד; כבכתה"י שלנו: בפירוש המיוחס לראב"ן לקינה הקלירית (ראה להלן).

משקין פ"א, פ ע"ב, שו' 48: 'כהדא דבני דסכותא/בני סכותה' (עמ' 61 – טור אII שו' 4) – וכ"ה באו"ז, ח"א, ס' תקפט, ראה לעיל, עמ' 47; שם, שו' 56: '... דנין דיני ממונות ודיני נפשות דינו מכות ...' וכ"ה בר"ח ועוד/דיני מכות' ליתא בכה"י שלנו (שם שו' 21) וכ"ה בראבי"ה, ח"ב, עמ' 500 (וראה הע' 13 שם – וראה תוס' פ"ב ה"א ובבלי יד ע"ב הנ"ש); שם, פ ע"ד, שו' 23–24: '... אבל במת שהוא מפורסם/במפורסם ... ר"ח חברון דרבנין עבדון ליה/חברון רבנן ועבדין ליה ...' (עמ' 69 – טור אII שו' 28–30) – כבכ"ל בר"ח ועוד; ככה"י שלנו: ראבי"ה, ח"ב, עמ' 502, עיי"ש (וראה לעיל, הע' 95); שם, שו' 33 (עמ' 70 – טור אII שו' 52): 'מלא שבוע זאת' 129 [כדי שלא לערב שמחתה של זו בשמחתה של זו] – כבכ"ל, בשרד"י עמ' 192, בקונד"א עמ' 315 ועוד; כבכה"י שלנו: ראבי"ה, ח"ב, עמ' 504, וממנו אצל אחרים (וראה לעיל, עמ' 45); 130 שם, פ"ג, פב ע"א 48–49: 'א"ר ירמיה אם אינו מאמינו [ללוה ... אלא אם אינו מאמינו] למלוה ...' וכ"ה בשרד"י עמ' 200 – הדילוג על־ידי הדומות שבכה"י שלנו (עמ' 71 – טור בII שו' 20) כ"ה בדיוק גם בראבי"ה, ח"ב, עמ' 520; 131 שם, ע"ב 26: '... לא מפני הכבוד, והכא ...' וכ"ה בראשונים/לא' ליתא (עמ' 73 – טור בII שו' 38), וכ"ה בראבי"ה, ח"ב, עמ' 563¹³² – וראה עוד לעיל.

עיון רצוף ומדוקדק בפרטי נוסח הירושלמי (כתב־יד) ונוסח הירושלמי של כל הראשונים¹³³ מגלה זהויות והתאמות נוספות, בקטנות כגודולות, 134 בין כה"י שלנו לבין נוסחאותיהם של ראשונים אשכנזי הנ"ל דווקא. אוסיף רק שהטקעים המדולגים בכה"י

- 129 השמטה ברורה בכה"י שלנו (עיי"ש בש"נ לשו' 52) – והוא נמצא עדיין בראבי"ה שם – ראה לעיל, עמ' 45.
 130 לדף השני של משקין (פרק ג) ראה קבע"י, עמ' 7, הערה 25, ועמ' 15, הערה 69.
 131 וראה שם, שו' 9; ולא כאפטוביצר, שהשלים שם בשו' 3: 'א"ר ירמיה [וכו'] אם ...', כדרכו – ראה לעיל, הערה 101.
 132 אצלו גם 'זהכי נמי' – ראה ספר ליברמן, עמ' 30, הערה 98; אפטוביצר שם: 'בשינויים קלים' – ראה לעיל, הערה 101.
 133 והכוונה לכל עדי נוסח הירושלמי העומדים לרשותנו – כל כתב־יד והמובאות אצל הראשונים כולם, לרבות ילקושים למיניהם – כאשר נוסח כה"י שלנו תואם דווקא לנוסח ראשונים אשכנזי בעלי 'ספר ירושלמי'. (הבדיקה מבוססת על אוסף מקיף של מובאות הראשונים שבידי, ראה מחק"ת ב, עמ' 230, הערה 53).
 134 אלא שיש לנהוג זהירות בכל כגון אלה – כגון שאין לסמוך על נוסח ירוש' ד"ו בלבד; ראה, למשל, ראש השנה פ"א, נו ע"ב 60: 'אלא ראש גדר היה ושלח ר"ג ...' (שדשו בו הרבה – כגון אלון, מחקרים ב, עמ' 50, הערה 137 והנ"ש, וכעת ש' ספראי, בימי הבית, עמ' 247, הערה 5) – ואילו בכה"י שלנו (טור אII שו' 21–22): 'אלא ש[10] גדר ושלח רבן גמליאל ...', ונראה שיש להשלים את החסר 'ש[זפר] ראש (סוף שורה) גדר', ולכאורה גם זאת על־פי הבבלי (שם כב רע"א): 'שופר[!]' ראשה של גדר'. אבל כבר בגוף כ"ל כתוב 'אלא ראש גר היה' אלא שנחקק ע"א – נמצא לכאורה שדווקא הנוסח של כ"י לידן המקורי הוא המתאשר כעת! (קבע"י, עמ' 41, ח"ג לשו' 21, ועמ' 13, הערה 59. – אבל ראה מלאכ"ש כאן, מ"ו: 'ו'ל' הירושלמי ... אלא ראש גולה עכבן ... ע"כ: אבל בירוש' שבדפוס גרסין' וכו' – לא מצאתי עדי נוסח אחרים לקטע זה), ועצ"ע.

שלנו¹³⁵ אינם נמצאים בדרך-כלל גם אצל חכמי אשכנז אלה.¹³⁶ כללו של דבר, מעקב צמוד אחרי פרטי נוסחאותיה הייחודיות של כתב-היד שלנו אינו מותיר עוד ספק שאכן נוסח זה של ירושלמי הוא שהיה הירושלמי של כמה מגדולי אשכנז – דהיינו, הראב"ה, רבותיו, חבריו הקרובים ותלמידיו – והוא הוא 'ספר ירושלמי' האבוד.¹³⁷ נכון, קיימות גם סטיות ואי-התאמות אחדות,¹³⁸ אבל אלה נובעים, ככל הנראה כולם, אך ורק מן העובדא שהטופס שבידנו הוא העתק מדורדר ומשובש של 'ספר ירושלמי'.¹³⁹

[ד]

על-כל-פנים, מכאן ואילך, משזכינו לדפים אחדים מן החיבור במקורו, יש בידנו לפחות יתד נאמן להיתלות בו בבואנו לדון ב'ספר ירושלמי' בכללו. כעת אנו יודעים שהמדובר בטופס של

135 על הדילוגים וההשמטות, גדולות וקטנות, על כל צעד ושעל, בכה"י שלנו – ראה קבע"י, שם, עמ' 10 ואילך.
136 כך על-פי-רוב, דהיינו, מה שחסר בכה"י שלנו כנראה לא היה גם בטופס הירושלמי של הראשונים הנ"ל – אלא שבהשמטות קשה מאוד לסמוך על שתיקה בלבד, ראה עוד לעיל, הערה 98 (ולחלן, ההערה הבאה) וקבע"י, עמ' 17, הערה 77.

137 כלומר, אותו 'חיבור' שאפסוביצר רק שיער את קיומו וכינה אותו בשם זה – מבלי שידע להגדיר במדויק את מהותו (ראה קבע"י, עמ' 15, הערה 68 – וכאן לעיל, הערה 101). ורק טבעי הוא שדווקא אפסוביצר, ששקד רוב ימי חייו על ההדרתו של הראב"ה, עמד על העניין (ראה מש"כ ב'מדעי היהדות', 35 [תשנ"ה], עמ' 83 ואילך). ואמנם, הראב"ה הוא באמת הראשון מבין כל חכמי אשכנז בעלי 'ספר ירושלמי', שחיבורו רחב ההיקף, המלא מובאות מן הירושלמי, הגיע לידנו. כאן אוסיף רק עוד שגם חכמים אחרים בני הזמן, קרובים וגם רחוקים יותר, שעמדו בקשרים עם חוג זה של חכמי אשכנז (דהיינו הראב"ה ורבותיו – כגון בעל 'ספר המנהיג' הפרובנסלי ובעל 'ערוגת הבשם' ממוצא בוהמי) הכירו נוסח 'ירושלמי' זה (במקורו?); ואילו המאוחרים יותר (כגון מהר"ם מרונסבורג ותלמידיו) הכירוהו כנראה רק מכלי שני, מחיבורי רבותיהם הנ"ל. – ועל כל זה ביתר הרחבה במאמרי הנ"ל (לעיל, הערה 10).

138 ביחס לאי-התאמות בין נוסח כה"י שלנו לנוסח הראשונים יש כמוזן תמיד להביא בחשבון שגם ב'ספר ירושלמי' וגם בנוסחאות הראשונים אין בידנו אלא העתקות שהגיעו אלינו – והם שניהם עוללים היו להשתבש. על-כל-פנים, ברוב האי-התאמות נראה שהטופס המשובש שלנו הוא הגורם – ראה, למשל, הדוגמאות שבהערה הבאה. – וראה עוד: קבע"י, עמ' 12, הערה 56.

139 ראה לעיל, עמ' 52, ליד הערה 107. – מכל-מקום נראה ברור, שאף-על-פי שה'ירושלמי' מן הטיפוס הזה לא היה נפוץ ביותר (קבע"י, עמ' 17, הערה 82, והנ"ש), ככל הנראה לא טופס זה עצמו הוא זה שהיה בידי אחד החכמים הידועים לנו (ראה שם, הערות 77, 79) – מעין ניסוחו של הגר"ש ליברמן לגבי התוספתא כ"י ערפורט: '... אין בידינו להוכיח בוודאות שאף אחד מן האבות שלהם היה בידי רבותינו הראשונים ... ויתכן שאותו כתב-יד היה לפני רבינו, אלא שהשתמש בעוד כת", או שהעתיק מחיבור של קדמון אחר ...' (תוסכפ"ש מועד, מבוא, עמ' יג – ראה להלן, הערה 166).

ויעידו על כך מספר המקרים שבכה"י שלנו נשמטו קטעים שלמים שהיו עוד לפני הראשונים הנ"ל, כגון מו"ק פ"א – טור 12א שו' 39 (השמטה על-ידי הדומות 'עצמות') שהיה כנראה עוד לפני הראב"ה, ח"ב, עמ' 501, עיי"ש; שם – טור II 2 שו' 47 (השמטה עה"ד 'פרייה ורבייה') שהיה עוד לפני הראב"ה, שם, עמ' 504, וכאלה עוד; וכך נראה לכאורה גם בסטיות אחרות, כגון ר"ה פ"א, נו ע"א 57: '... דן את האדם/רואה מעשה של אדם' (טור א III 1 שו' 13) – בראב"ה, ח"ב, עמ' 205 כבכ"ל ושרד"י עמ' 145, וראה גם ערוגת הבושם, ח"ב, עמ' 99; ראה גם לעיל, הערה 99, וכאלה עוד. לעומת זאת, בכמה וכמה מקרים נשמטו הקטעים כנראה כבר בטופס שלפניו, ראה לעיל, הערות 109–123; וכיו"ב גם במקומות אחרים, כגון ח"ב, עמ' 388, מירוש' סוכה פרק ג: 'מתמן תנינן ואילך לא נמצא בירושלמי שלנו', כנראה משום שנשמט על-ידי הדומות, עיי"ש – וראה עוד מאמרי הנ"ל (לעיל, הערה 10).

הירושלמי עצמו, טקסט של ירושלמי מלא ורצוף, פרק אחר פרק ומסכת אחר מסכת, שפה ושם שוקעו לתוכו הוספות ושינויים מינים ממינים שונים,¹⁴⁰ הוספות ושינויים שלכאורה אין הלומד מבחין בהם כלל, ואינו מפקפק במקוריותם. כעת אנו מבינים יפה מדוע חכמים גדולים, כחכמי אשכנז בעלי 'ספר ירושלמי', ובראשם הראב"ה, קיבלו בדרך־כלל בפשטות שכל מה שהם מוצאים בטופס הירושלמי שלהם חזקתו חזקת ירושלמי מקורי; ולמרות הזריות שנתקלו בהם לעתים,¹⁴¹ הם נטו בדרך־כלל להניח שהכול לשון ירושלמי הוא – כל עוד שלא הוכח אחרת.¹⁴² הם משתמשים בו, סומכים עליו, דנים בו ומעתיקים ממנו – כולל הוספות ושינויים – ומציינים אליו כרגיל: 'ירושלמי' ... עכ"ל הירושלמי. יתר על כן, גם במקרים שבהם היה לכאורה מקום לעורר חשדות, הם תולים את הקולר בצווארו של הסופר המעתיק. כך, למשל, בסוגיות מקבילות, כאשר מצאו את ההוספה רק באחת מהן, אין הם מפקפקים כלל במקוריות הטקסט כולו, בהנחה שגם במקבילה 'יש לגרוס ... אלא שחסר הסופר'¹⁴³!

140 ראה לעיל, הערה 18. – וגם אפסוביצר עצמו (ראה לעיל, הערה 101 ו־137) הגדיר אותו בהגדרות שונות ומשונות – ראה עוד מאמרי הנ"ל (לעיל, הערה 10).

141 ראה, למשל, בקשר לקטעים שבידנו, ביצה פ"ב – נוסח עירובי תבשילין (לעיל, עמ' 40) – 'זבה פליג הירושלמי' (ראב"ה, ח"ב, עמ' 451); וכיו"ב גם במקומות רבים אחרים, כגון הל' ראש השנה, ס' תקלד, עמ' 216: ... עד כאן מצאתי בירושלמי ... ושמעתי בשם רבינו תם שהנהיג ... וליתא, מן הירושלמי, כאשר כתבתי, עיי"ש! וראה עוד מאמרי הנ"ל (לעיל, הערה 10).

142 אבל לעתים גם הם פקפקו, כגון ח"ב, עמ' 331: 'בפרק שני דתענית בסופו בירושלמי גרסינן אהא דתנן אין גזורין תענית על הצבור בתחלה בחמישי [דהיינו, בסוגיא שלאחר הקטע שלנו] ... עד כאן לשון הירושלמי. ומן הלשון משמע ד... לשון גאון הוא, עיי"ש, וכיו"ב עוד – ראה מאמרי הנ"ל (לעיל, הערה 10).

143 'בירושלמי פרק סדר תעניות ... ובפרק תפילת השחר בירושלמי גרסינן לה ... וגראה לי שגם בירושלמי דתענית יש לגרוס ... אלא שחסר הסופר' – ראב"ה, הל' תענית, ס' תתפו, עמ' 661, לעניין 'רחם' בתשעה באב שאומרה ב'בונה ירושלים' דווקא – ירוש' ברכות פ"ד, ח ע"א = תענית פ"ב, סה ע"ג – אף־על־פי שזה נוגד לכאורה את פשוטו של הירושלמי, עיי"ש. (קטע תענית פרק ב שלנו, קבע"י, עמ' 52, מסתיים בדיוק כמה שורות קודם־לכן.) ומן הראוי לציין כבר כאן, שבסוגיות מקבילות ההוספה שב'ספר ירושלמי' מצויה היתה לעתים רק באחת מהן – ואדגים זאת בסוגיא זו עצמה (תענית פרק ב = ברכות פרק ד), בקטע הנמצא גם בכה"ש שלנו. ההוספה בעניין 'עננו': 'ציבור בין גואל לרופא חולין ויחיד בשומע תפילה' (תענית, עמ' 51 – טור H2א שו' 29 ואילך – ראה לעיל, עמ' 44) מובאת על־ידי האור זרוע (ח"ב, ס' תג) מתענית, והוא מוסיף ומציין, כדרכו הקפדנית: 'ואיתא נמי הא בפרק תפילת השחר בירושלמי אך מה שכתוב ככאן צבור אומרה בין גואל לרופא לא ראיתי לשם' (ואילו הראב"ה, ח"ב, עמ' 613, מציין, באופן כללי לברכות ולתענית גם יחד: וראה גם רוקח, ס' שח, והמנהיג, עמ' רע) – אף־על־פי שההוספות היו כנראה בדרך־כלל בברכות דווקא, כמו זו שלעיל, 'רחם' בבונה ירושלים ואילו בתענית 'חסר הסופר'. וכך יש להבין גם את הערתו של הראב"ה על הוספה אחרת בסוגיא זו (שם, עמ' 629): 'גרסינן בפרק שני דמכילתין [תענית] בירושלמי ... ותו גרסינן התם יענך ה' ביום צרה ... ובדוכא אחרינא גרסינן בירושלמי צריך לומר תעתר' – כלומר, הוספה זו היתה לפניו רק במקבילה שבברכות פרק ד; ואכן, הראב"ה במקום אחר (ח"א, עמ' 68) מביא זאת מירוש' ברכות – אבל בתענית היא לא היתה לפניו, כשם שהיא איננה גם בכה"ש שלנו בתענית! (שם, שו' 35. – וגם הוספה זו 'ספר ירושלמי' היא, ולא כהערת אפסוביצר שם: 'רבינו קיצר ושינה לשון הירוש' – ראה לעיל, הערה 101; וראה אפסוביצר, שם, הוספות, עמ' 484; וראה גם גינצבורג, פירושים וחדושים, ח"ג, עמ' 264 וליברמן, הלכות הירושלמי, עמ' לב, אות כ).

(ואוסיף כאן דוגמא אחת נוספת לתופעה מעין זו, ושוב מירוש' פרק ד דברכות ומקבילתה בירוש' תענית – ראב"ה, תענית, ס' תתמט, עמ' 596: 'ירושלמי פרק תפילת השחר ... אומרה ברכה חמישית בפני עצמה, וכן שם, ס' תתסב, עמ' 624, והג"ש – וכו' ברוקח, ס' ריב – ולא מירוש' תענית פרק ד שבו הוא עומד, עיי"ש [וגראה שגם זו נוסח 'ספר ירושלמי', ולא כאפסוביצר שם וגינצבורג, פירושים וחדושים, ח"ג, עמ' 108] – ואילו באותה סוגיא כפולה עצמה, כשהוא עומד בברכות, ס' קצו, עמ' 242, ומביא שוב קטע ירוש' שאינו לפנינו [ואף

זו הפעם הראשונה מצויים בידנו שרידים ממשיים מעטים מכתב־יד של ירושלמי המגלה את כל הסימנים המאפיינים את 'ספר ירושלמי'. עדיין אין לנו אלא דפים בודדים בלבד,¹⁴⁴ דפים שבחלקם הגדול מכילים בעיקר סוגיות של אגדה,¹⁴⁵ ורק דפי הלכה מעטים – ודווקא ממקומות שההוספות והשינויים בהם כנראה לא היו מרובים.¹⁴⁶ ואף־על־פי־כן, צירופם של דפים מעטים אלה למאות המובאות אצל הראשונים בעלי 'ספר ירושלמי'¹⁴⁷ מאפשר לנו לשחזר, להגדיר ולקבוע ביתר בהירות ובטחון את מהותו של 'חיבור' מזור זה. כבר מן הדפים המקוריים הבודדים שבידנו למדנו כמה עובדות־יסוד פשוטות על מהותו של 'ספר ירושלמי': (א) מדובר בטקסט רצוף של תלמוד ירושלמי ממש – ולא ליקוטים או קיצורים כלשהם;¹⁴⁸ (ב) ה'חיבור' הקיף רק את סדר מועד (ומס' ברכות)¹⁴⁹ – ולא סדרים אחרים;¹⁵⁰ (ג) ההוספות היו משולבות ברצף הטקסט – בלי כל אבחנה או ציון כלשהו;¹⁵¹ (ד) היו בו הוספות לא בענייני הלכה בלבד – אלא גם קטעי אגדה מובהקים ממקורות שונים;¹⁵² (ה) ההוספות ההלכתיות לקוחות ממקורות שונים ובמגמות

זו כנראה מ'ספר ירושלמי', ראה הערת אפטוביצר שם], הוא מציין דווקא ל'ירושלמי פרק בתרא דתענית' ולא למקבילתה שבברכות פ"ד, עיי"ש [גם סוגיא זו אינה בכה"י שלנו, תענית ב]. – לעניין כולו, ועל טופסי 'ספר ירושלמי' שהיו בידי הראב"ה והא"ז, ראה עוד מאמרי הנ"ל [הערה 10].

ואכן, הראב"ה רגיל לכך, שבסוגיות מקבילות נמצאות לעתים הוספה או השינוי (על־פי הבבלי או על־פי מקור אחר) רק באחת מהן, ולכאורה אין המקבילות תואמות – אציין כאן לדוגמא אחת, ושוב מן הפרקים המצויים בכה"י שלנו, ביצה פ"ב, סא ע"ג – ראב"ה, הל' יו"ט, עמ' 458: 'וכי מעיינת בירושלמי דהכא משמע דוקא ... ובירושלמי פרק כירה [שבת ו' ע"א] משמע דאפילו' וכו', כאשר רק שבת 'תוקנה' על־פי התוספתא ולא המקבילה שבביצה, ראה הערת אפטוביצר, שם, וליברמן, תוסכפ"ש, ביצה, עמ' 953, ד"ה ובירושלמי; וכיו"ב עוד.

144 יש לקוות שבחיפוש שיטתי יתגלו בעתיד דפים נוספים מטופס ירושלמי מונומנטלי זה, טופס שהכיל לפחות שני סדרים (מועד ונשים – וראה להלן, הערות 146, 149) שלמים, ודפיו שפורקו שימשו כריכות לספרים. ד"ר ק"ה שטאוב, שטרך עמי בגילוי דפי דרמשטט וקבע את הכריכיה שבה נחתכו הדפים במאה ה"ו (ראה קבע"י, עמ' 21), נענה לבקשתי ויפרסם בקרוב מאמר על הממצא, בכתב־עת גרמני של ספרנים. ראה: K.H. Staub, 'Palästinische Talmud-Fragmente der Hessischen Landes- und Hochschulbibliothek Darmstadt. Kodikologische und handschriftenkundliche Betrachtungen', *Bibliothek und Wissenschaft*, 28 (1995) (בדפוס) – יש לקוות שפרסום זה יעורר את החיפוש השיטתי ויביא לגילויים נוספים.

145 ראה להלן, הערה 152.

146 ראה לעיל, הערה 105. – ובמיוחד יש לציין את העובדה שאין בידנו עדיין כלום לא ממש' ברכות בפרט (ראה לע"ע קבע"י, עמ' 16, הערה 72, 71 ושם, עמ' 12, הערה 55 – וראה גם לעיל, הערה 143) ולא מסופי מסכתות בכלל (ראה לע"ע מחק"ת ב, עמ' 270, הערה 284, והנ"ש).

147 ראה לעיל, הערה 133.

148 ראה לעיל, הערה 140.

149 והרי אצל לומדי הבבלי היתה מס' ברכות מצורפת בדרך־כלל לס' מועד – בראשו או בסופו (כבכ"ז מועד) – וכבר העירו על כך לא פעם, כגון אפשטיין, תרביץ, א/ד, עמ' 33, הערה 1 (=מחקרים, ב, עמ' 708); מלנה"מ, עמ' 984; א"ש רוזנטל, ספר י' פרידמן, עמ' 237 ואילך, ועוד – וכך בוודאי אצל גדולי אשכנז שלנו כראב"ה, או"ז ואחרים.

150 כך עלה כבר מן המובאות המרובות אצל הראשונים – ראה ס' ליברמן (תשמ"ג) הנ"ל (לעיל, הערה 8) וקבע"י, עמ' 16, הערה 71; וכך גם בכה"י שלנו, השינויים והעיבודים מצויים אך ורק בדפי ס' מועד בלבד ולא בדפי ס' נשים – ראה קבע"י, עמ' 18–20.

151 ראה לעיל, עמ' 41.

152 וגם זה מן החידושים שאנו למדים מן כה"י שלנו, חידוש שכמעט שלא היינו יכולים לדעת אותו ממובאות 'ספר ירושלמי' שבידנו, דהיינו, קטעי האגדה שב'ספר ירושלמי' – שהרי גדולי הראשונים (הראב"ה ובני חבורתו) אינם רגילים להביא סתם דברי אגדה מובהקים, שאין בהם נפקא מינה להלכה ולמנהג, מ'ספר ירושלמי' דווקא, ובוודאי

שונות; ¹⁵³ (ו) לא הוספות בלבד היו בו – אלא גם שינויים ועיבודים מרובים של טקסט הירושלמי המקורי; ¹⁵⁴ (ז) גם הטקסט המקורי עצמו מצטיין בתופעות של בבליזציה חריפה – במודע ושלא במודע; ¹⁵⁵ (ח) סוגיות מקבילות בירושלמי – מצויות בו לעתים יותר ולעתים פחות מאשר בירוש' כ"י ליידין; ¹⁵⁶ (ט) ההוספות והשינויים לא תמיד היו בכל המקבילות; ¹⁵⁷ (י) ההתאמה בין הדפים שבידנו לנוסחאותיהם של ראשונים מסוימים דווקא – מאפשרת לקבוע בדייקנות יחסית את הראשונים בעלי 'ספר ירושלמי'. ¹⁵⁸

מכאן ואילך, משאנו יודעים ביתר ברור במה המדובר ובידי מי מן הראשונים היה מצוי טופס של ירושלמי מיוחד במינו זה, ניתן לצרף את ידיעותינו ולבססן – את מעט החומר הרצוף שבכה"י שלנו עם מאות המובאות שבחיבורי הראשונים – ובא זה ולימד על זה. ¹⁵⁹ כעת נוכל לנסות ולשחזר את החיבור בהיקף גדול הרבה יותר, ולעמוד ביתר פירוט על מהותו ועל טיבו. רק כך נוכל לבחון ולשקול כראוי את כוונותיו, את מטרותיו ואת מקורותיו של המעבד: מה שינה? מדוע

לא אגדות המצויות במדרשי אגדה המוכרים והידועים. והנה כעת מתברר שב'ספר ירושלמי' נשתלו גם קטעי אגדה לא מעטים ממקורות שונים ובמגמות שונות, וכן 'עיבודים' של אגדות הירוש' על-פי מקבילותיהן בבבלי ובמדרשים (כגון לעיל, הערה 82, ור' גם סוף הע' 99). – ולכן, מכאן ואילך פשוטה יותר הדרך לאבחנה בתוך הבלי הגדול של מובאות 'מדרש ירושלמי', מדרשים המכונים ירושלמי, וכן ויפנים למיניהם, לבין 'ספר ירושלמי' – ראה להלן, הערה 158.

153 ראה לעיל, עמ' 45 ואילך.

154 וזו נקודה חשובה במיוחד, שהרי כל העוסקים ב'חסרונות' הירוש' – כולל אפסוביצר – לא נתנו את דעתם אלא לקטעים הנוספים שצאל הראשונים; וכמעט שלא שמו לב לשינויים בנוסח הירוש' שלהם (ראה לעיל, הערה 101). כעת אנו יודעים שלשחזור המלא של 'ספר ירושלמי' אין להסתפק ב'הוספות' הגלויות בלבד – ראה, למשל, 'חידושי ירושלמי' שבראבי"ה, ח"ב, עמ' 234, ועיי"ש הערה 4 (וגם בעל המנהיג לא סתם כתב כן עפ"י זכרוננו, אלא כך היה בירוש' שלו – ראה לעיל, הערה 137). – ואפשר בהחלט שהשינויים והעיבודים ב'ספר ירושלמי' היו מרובים מן ההוספות הברורות והגלויות.

155 לעיל, עמ' 47; – וגם בכך הוא דומה לתופעה שאנו מוצאים בירוש' שקלים נו"ב – ראה ס' ליברמן, עמ' 28–33, ועמ' 38 ואילך. אבל כפי שראינו, למרות כל השינויים והשיבושים שבו, נשתמרו גם בענף נוסח זה נוסחאות מקוריות טובות; ראה קבע", עמ' 12–14.

156 ראה קבע", עמ' 13–14, הערה 61 והערה 63; – אבל זה כמובן אינו ייחודו של 'ספר ירושלמי', הוא מלמד על הירוש' בכללו, כאשר המקבילות מועתקות או נחסרות בכ"י השונים באופן שונה, ואכמ"ל.

157 ראה לעיל, עמ' 58–59, הערה 143.

158 והרי כידוע היה זה מן הגורמים העיקריים לבלבול הגדול בנושא כולו, הערוביה הגדולה בתרא מתתא של כל מובאות הראשונים שאינם מצויים בירוש' שלנו – השמטות אמיתיות בירוש' שלנו, 'ירוש' כאשר אין הכוונה לתלמוד הירוש' דווקא, טעויות ואי-הבנות מינים ממינים שונים, זיופים של ממש; ומאידך: 'ספר ירושלמי' המקורי (ראה קבע", עמ' 16, הערה 76). רק קביעה ברורה של חוג החכמים בעלי 'ספר ירושלמי' יכול להכניס סדר בבלי הגדול של החומר המרובה הזה – התחלות ראשונות של אבחנה מעין זו מצויות כבר אצל א' עפשטיין, 'ירושלים' של לונץ, תרס"ו, עמ' 148 ואילך – ועל כל זה, כאמור, ביתר הרחבה במאמרי הנ"ל (לעיל, הערה 10).

159 לשני הכיוונים; – בדרך זו ניתן להשלים גם את כה"י שלנו במקום שהוא קרוע וחסר, במקרה שהקטע החסר מצוטט אצל מי מן הראשונים הנ"ל – וכך כבר בדף הראשון הפגום והחתוך שבטרייר (ראה קבע", עמ' 15, הערה 69): ראש השנה פ"א, טור III א' (שם, עמ' 38) כתריסר שורות שנחתכו מסוף הדף – וכעת ניתן לשחזרן בשלמות על-ידי הראבי"ה (ר"ה ס' תקכט [1], ח"ב, עמ' 207, וס' קל"א [1], שם, עמ' 210) והאור זרוע (הל' ר"ה, סס' רנו, ח"ב, ס' סע"ד), בנוסח שהוא שונה במקצת מנר' ד"ו ושאר עדי הנוסח: '...ושמחין ברא' [השנה לפי שידועין ... ומוציא דינם לזכות וקורע להם גזר דינם וחד אמר בנוהג שבעולם ... הדין למחר ... אלא אם יאמרו ... ויעמדו ספיקטורין ... בית דין ... עיי"ש (ראה לעיל, 54).

שינה? ועל-פי מה שינה? כעת נוכל גם לעמוד על תפוצתו של החיבור: אצל מי מן הראשונים היה נוסח זה של ירושלמי? ועל טיב הקשרים בין חוגי חכמים אלה.¹⁶⁰ ולבסוף, אפשר שנצליח גם לבחון שאלות יסודיות יותר ואולי אף לשער השערות בדבר עצם מהותו של החיבור: מתי הוא נוצר? לשם מה? איפה ועל-ידי מי?

כעת, עם צירוף הנתונים כולם – כתב-היד שלנו ומובאות הראשונים המרובים – נפתחו כנראה אפשרויות חדשות לגילויים של שורשי התופעה. מתברר, שאף-על-פי שהטופס המסוים הזה של הירושלמי שבידנו, וכן גם המובאות אצל הראשונים, רובן ככולן, מאשכנז של מפנה המאות ה"ב-ה"ג באו אלינו – בכל זאת, מקורו ומוצאו של ה'חיבור' ככל הנראה בזמנים ובמקומות אחרים. משנעמוד ביתר בהירות על מהותו של 'ספר ירושלמי' יתברר שיחודו ואופיו מלמדים על זמנים קדומים יותר ולא דווקא על אשכנז.¹⁶¹ ומכאן שזהותו התרבותית, מקורותיו הספרותיים ומסורותיו ההלכתיות של 'מחבר' יצירה משולבת זו לא על אשכנז של המאה ה"ב-ה"ג בלבד מלמדים.¹⁶²

ולאמיתו של דבר, 'ספר ירושלמי', לא רק על הירושלמי – על נוסחאותיו ותולדות מסירתו – בא ללמד, אלא על תופעות ספרותיות ותרבותיות רחבות ומקיפות הרבה יותר. מתברר שחשיבותו של 'ספר ירושלמי' גדולה מכל מה ששיערו עד כה, שהרי הוא יצא ללמד לא על עצמו בלבד אלא על הכלל כולו. המעקב המדוקדק אחרי 'ספר ירושלמי' – מהותו ומשמעותו, מקורו ותפוצתו – יש בו כדי ללמדנו על עולם רוחני שלם של פעילות תרבותית אינטנסיבית ומוזיגת מסורות מקיפה ביותר. הוא מלמד על דרכי פעילותם של חכמים בצומת היסטורי ובמפגש תרבותי.¹⁶³ השוקדים לשלב ול'השלים', למזג ולפשר בין מסורותיהם השונות – בין 'מזרח' ל'מערב'.¹⁶⁴ היה זה עולם תרבותי ער ואינטנסיבי ביותר שתוך כדי מסירת מסורתו וספרותו העתיקה הוא גם עיצב ושיפץ אותן. מתוך כך למדים אנו גם על מוצאן ומקורן של מסורות הלכה ואגדה – מנהגים, נוסחי תפילה וברכות – ששורשן לוט בערפל. בירור זה חשוב במיוחד משום

160 ויש בו, בין היתר, גם ללמד על דרכי תפוצתו של הירושלמי, ולקשרי חכמים זה לזה – ראה, למשל, מחק"ת א, עמ' 129, הערה 52. אוסיף רק ואומר, שקביעה מדויקת יותר לתפוצתו של 'ספר ירושלמי' יש בה גם כדי לסייע בהכרעת ספקות בדבר חיבורים 'מיוחסים' לחכם כלשהו, וכן למקורותיו הספרותיים של חכם בלתי-מוכר די-צורכו. מובאות בשם 'ירושלמי' אשר מקורם באופן ברור ב'ספר ירושלמי' – חזקת מקורן בחוג מצומצם למדי של חכמים (ראה לעיל, הערה 102) בני המאות ה"ב-ה"ג; כך, למשל, אין אנו מוצאים אותן במזרח אלא בזמנים מאוחרים יותר, ואכמ"ל. (ראה, למשל, השערת בדבר מוצאו של ר' יחיאל בר' אליקים דיין חלב אצל מ"ע פרידמן, ס' היובל למ' גיל [בדפוס]).

161 ראה מאמרי הנ"ל (לעיל, הערה 10).

162 ומכאן שמה שמתועד אצל ראשוני אשכנז כלקוח מ'ספר ירושלמי', מקורו כנראה במקום אחר ובזמן קדום יותר – כך בקטעים שלנו, כגון נוסח עירובי תבשילין(לעיל, הערה 33); וכן הנוסח המשולב של הסכוליון למגילת תענית (לעיל, הערות 62–63); וכך גם הלכות ומנהגים מרובים המצויים אצל חכמי אשכנז – כל אלה כנראה קדומים יותר ומקורם במקום אחר; ראה מאמרי הנ"ל (לעיל, הערה 10).

163 כוונתי לרמז, ולו רק במעומעם, על ההתרחשויות המהפכניות שחלו במאות ה"א-ה"ב באגן הים התיכון בכלל, ובפרט בעולמם התרבותי והספרותי של היהודים באותה עת ברוב תפוצות ישראל.

164 דהיינו, כל אותו מרחב תרבותי וספרותי של החילוקים שבין 'אנשי מזרח' ל'בני מערבא' שחזרו ונתחדדו באותה תקופה.

שחלק נכבד ממורשתנו הספרותית הקלאסית – ספרות ההלכה הארצישראלית, מדרשי אגדה וספרות הסוד – בעיקרה בתיווכו של צינור זה הגיע לידנו;¹⁶⁵ וככל הנראה הם רובם ככולם עברו במידה מסוימת תהליך דומה – בדרך-כלל הרבה פחות אינטנסיבי – של טיפול אגרסיבי. על מקצת מן התופעות הללו, ועל משמעותן הכוללת, ביתר פירוט במאמרי: 'ספר ירושלמי'.¹⁶⁶

165 ראה לעת עתה מ"כ במוסף מדעי היהדות, א (תשנ"ג), עמ' 50, ועיי"ש עמ' 39, 62 ועוד. ואכן תופעה זו מקיפה הרבה יותר ממה שהיינו לכאורה מעלים על הדעת. הוספות והכלאות, שינויים ועיבודים, הגהות ו'תיקונים', ברמות שונות, מצויים כמעט בכל ספרותנו הקלאסית – בספרות התנאים ובספרות האמוראים, קדומים ומאוחרים יותר, בהלכה ובאגדה. אלה רובם ככולם – ובייחוד הספרות הארצישראלית – מגלים סימנים דומים לזה, וככל הנראה גם מצביעים לאותו כיוון מבחינת הזמן והמקום. – ראה גם להלן, ההערה הבאה.

166 כאמור, העניין כולו טעון בירור מקיף מבחינות הרבה, אבל כבר כאן איני יכול להתעלם מתופעה אחת אחרת דומה, וקרובה לה מאוד, בתחומי ספרות ההלכה הארצישראלית הקלאסית – תופעה שכבר עמדו עליה במקצת גדולי רבותינו – כוונתי לתוספתא נוסח כ"י ערפורט, המגלה סימנים מובהקים דומים (אם-כי הרבה פחות חריפים) לכ"י הירושלמי שלנו, שאף היא היתה טקסט נפוץ ומקובל באותם חוגי חכמים עצמם באשכנז.

הגר"ש ליברמן במחקרו על התוספתא הרבה להעיר על טיב נוסחו של כ"י ערפורט, כנוסח 'מתוקן' ו'מעובד' עלי-פ הבבלי ומקורות אחרים. כגון שכה"י 'תיקונו קילקולו, הוא נוסח 'מתוקן' שחלו בו תיקונים של תלמידי-חכמים ע"פ הבבלי ופעמים ע"פ הירושלמי' (תוספתא כפשוטה, מועד, מבוא, רעמ' יד) – ז'לא ע"פ הבבלי והירושלמי גרידא' אלא אם לא נקבל את ההשערה שהבעתי שצריך להגיה בכ"י ... הרי יש לנו הוכחה גמורה שכי"ע 'תוקן' לפעמים גם ע"י מסורת הגאונים' (קונטרס תיקונים והשלמות, עמ' 3, והערה 4 שם). ואכן, בדרך הילוכו מעיר הגר"ש ליברמן על 'תיקוניו' של כ"י ע (בעיקר למן סדר מועד ואילך – כגון תוסכפ"ש, תגיגה, עמ' 1286: 'אבל בכ"י ... והוא תיקון עפ"י הבבלי'; שם, קידושין, עמ' 927: 'ובכ"י ע תוקן עפ"י הבבלי' – ומפעם לפעם ביתר הדגשה, עד שלבסוף הוא מעיר על כך בניסוחים חדים וכוללניים, כגון שם, ב"ק, עמ' 78: 'וקרוב לוודאי שזו היא הגהה עפ"י הבבלי – כרגיל בכ"י זה' [ירושלמי ניקין, עמ' 121, הערה 2: 'וזהו כ"י מתוקן, כרגיל שם ... והשווה באותו עניין עצמו ניסוחו המהוסס בראשית דרכו, כיובל שנים קודם-לכן, בתוס"ר, ח"א, מבוא, עמ' 4 [שם, ח"ב, עמ' 95]: 'ג'י' כ"י ע שהיא כנראה מתוקנת ע"פ הבבלי (או ע"פ הגהת הרשב"א[?]); שם, ב"ב, עמ' 441: 'ובכ"י ע כאן גירסא 'מתוקנת' – כדרך כתי' הזה' – ועל מסכתות מאוחרות יותר ראה, למשל, בספר היובל 'סיני', תשי"ח, עמ' פא, הערה 7 [מחקרים, עמ' 266] לסנהדרין פ"ב ה"י: 'זכבר הראינו בכ"מ שכת"ע הוא כתי' שחלה בו יד 'מתקנת'").

והנה, כפי שהזכיר הגר"ש ליברמן, נוסח 'מתוקן' זה של התוספתא הוא הוא שהיה בפני הראב"ה ובני חברותו: 'ברור שהראב"ה השתמש בנוסחא קרובה מאוד לכ"י ערפורט, על השיבושים הוודאיים שלו ... ובכל פנים ברור שגירסאות רבני אשכנז (הראב"ה, הרוקח, בעל או"ז ועוד) ... בתוספתא קרובות ברוכן לנוסח כ"י ערפורט' (מבוא תוסכפ"ש מועד הנ"ל – ראה גם לעיל, הערה 139) – והוא אכן מציין לכך במקומות שונים בפירושו (בנוסף לציניו שם למקרים של שיבושים משותפים – ראה גם מועד, עמ' 971: 'גירסאות הראב"ה בתוספתא מכוונות ברובן המכריע (ביוצאים מן הכלל מועטים מאוד) לנוסח כ"י ע (לרבות את שבושיו) הרי מסתבר שבטופס ראשון שהיה לפני סופר כ"י ערפורט היתה הגירסא ... עיי"ש; שם, עמ' 992: 'ובכ"י ע ... וגירסא זו בוודאי משוובשת ... ובראב"ה ... ודאי גמור הוא שגירסת כ"י ע וגירסת הראב"ה, שהשתמש בקביעות בכ"י שהוא קרוב מאד לכ"י ע, היא משוובשת ...'; וראה גם שם, נשים, עמ' 667, הערה 3, וכיו"ב עוד) – וראה גם קונטרס תיקונים והשלמות הנ"ל: 'נמצאנו למדים שהמלה 'ואפילו' ... שאינה בתוספתא לא בנוסח הדפוסים ולא בכ"י ווינה, לונדון וקטעי הגניזה ולא בפסקאות הראשונים ... נמצאת רק בכ"י ערפורט ובראב"ה (ובראשונים שמעתיקים בשמו), היתה לפניו נוסחה קרובה מאד לכ"י ערפורט ...' (וראה הרא"ש ורונשל, 'המורה', עמ' סח-סט, ואף-על-פי שהעניינים אינם חלקים אחד משמעיים כלל' – ראה גם תוסכפ"ש, נשים, עמ' 814: 'ואף מכאן אנו רואים שאין לקבוע מסמרות ביחס לכתבה' וראשונים' – אבל בנוגע לכ"י ע וראב"ה כמעט שהדברים קבועים ועומדים 'ביוצאין מן הכלל מועטים מאד').

ואכן, ממצא פנימי-ענייני זה על טיב נוסחו של כ"י ערפורט מתאשר כנראה גם מעצם הטופס עצמו, עלי-די הממצא הפליאוגרפי, כפי שמוסר הגר"ש ליברמן (מבוא לתוס' ס' ורעים, עמ' ט-יא) בשמו של ר"מ לוצקי: 'הסופר כותב בדרך הספרים הקדמונים שבאשכנז ... לפי טיב הכתב, צורות האותיות ויתר הסימנים הפליאוגרפיים,

אפשר לדעתי לקבוע את מקום כתיבת הכ"י הזה – בארץ אשכנז וזמנו במאה ה"ב (במאה האחרונה של האלף החמישי) – דהיינו בזמנו של הראב"ה.

הדמיון הגדול שבין שני כתבי־יד אשכנזיים אלה – תוספתא כ"י ערפורט וירושלמי כה"י שלנו – דמיון חיצוני (כ"י אשכנזי מובהק מזמנו של הראב"ה בערך – ראה קבע"י, עמ' 9, והערה 39 שם) ודמיון פנימי מהותי (מוגה ו'מתוק' בחזקת יד על־פי הבבלי), כאשר שניהם מייצגים את נוסח התוספתא והירושלמי שהיה בידי הראב"ה ובני חבורתו דווקא, הביאו אותי לבקש חוות דעתם של אנשי מקצוע, פליאוגרפים מומחים, לבדיקת שני כ"י אלה והשוואתם זה לזה. והנה חוות דעתה של הר"ר עדנה אנגל העוסקת בכתבי־יד אשכנזיים קדומים: 'כתבי־יד דרמשטט של הירושלמי מגלה קרבה לכתבי־יד האשכנזיים המתוארכים הקדומים ביותר (מאות י"ב–י"ג) – אלא שניכרת בו קדמות מרובה יותר, והוא קדום להם. דמיון מרשים ביותר קיים בינו לבין כ"י ערפורט המפורסם של התוספתא (כיום ברלין 159) שקדמותו אינה מוטלת בספק. להבדיל מכתבי־יד האשכנזיים המתוארכים הקדומים, משותפות לכ"י דרמשטט וערפורט תכונות מורפולוגיות ברורות למדי. בשניהם בולטת עדיין העדרן של תכונות־כתב אשכנזיות מובהקות – תכונות הגודעות כבר בכתבי־יד המתוארכים הקדומים ביותר. אבל למרות הקרבה הגדולה בין שני כתי"י אלה אפשר שכ"י ערפורט קדום במקצת. לאור כל השיקולים הפליאוגרפיים נראה שאת כ"י דרמשטט יש לתארך לקראת מחציתה השנייה של המאה ה"ב. (דפי סדר מועד ודפי סדר נשים של הירושלמי, למרות ההבדלים הדקים בסגנון הכתיבה, נראה שהם הועתקו על־ידי אותו הסופר.)' – ראה גם לעיל, הערה 2 והנ"ש.

[בדרך אנב אעיר עוד, שלשני כ"י אלה, תוספתא כ"י ערפורט וירושלמי כ"י אשכנזי, היה כנראה גם גורל דומה: הם שניהם גלו ממקומם בסמוך לגזירות אשכנז בשנות ק"ח–ק"ט – האחד נשבה ונשתמר בשלמותו בספרייה האוונגליה של ערפורט (מקום מושבם של בעל הרוקח(?) ותלמידיו – ראה תוס' מהר"ל לברמן, ח"א, הקדמה, עמ' ח, והערה 5 שם – וכן GJ I, p. 472, n. 395); והאחר גלה כנראה עם הגולים עד שנשדד מהם, פורק לדפים ונחתך לחתיכות, ושימש לכריכות ספרים (ראה קבע"י, עמ' 18).

ומן הראוי להוסיף ולציין שההוספות והשינויים שב'ספר ירושלמי' נעשו בין היתר גם על־פי התוספתא – כך למשל, לעניין ביצה פ"ב שלנו, ראה ראב"ה, סס' תשנו, ח"ב, עמ' 458, ודברי אפסוביצר בהערה 5 שם, והסכים עמו הגר"ש ליברמן בתוסכפ"ש שם, עמ' 953, ד"ה ו'בירושלמי'; אבל לא דווקא כניסוחו: 'הגירסא שבירושלמי אינה בטוחה' – גירסת הירוש' מקיימת על־ידי קטעי גניזה, הן בשבת הן בבבליה, וכ"כ אצל כל הראשונים; חז"ן מן הראב"ה (וממנו במרדכי) שהירוש' שלו תוקן ככל הנראה על־פי התוספתא – עיי' ש].

* * *

אלא שכעת, משנתחור לנו שכתבי־יד התוספתא והירושלמי שבידי הראב"ה ובני חוגו הם כ"י מטיפוס מיוחד, כ"י ש'תוקנו' בחזקת יד על־פי הבבלי ומקורות אחרים, יש כנראה מקום להרהר שוב ולבחון מחדש את משמעות נסיונותי ה'בבליות' של תוספתא כ"י ערפורט (והרי מידה מסוימת של תופעות בבליות מצויות בכל כ"י של התוספתא שלנו; ואפילו בדפוסים מאוחרים המשיכו עוד להגיה על־פי הבבלי, ראה, למשל, קידושין פ"ה ה"ח[ט], ותוסכפ"ש שם, עמ' 977, וכיו"ב עוד). על ה'תיקונים' המרובים על־פי הבבלי – אם מכוונים ואם מתוך אשגרת לשון – שבכ"י זה העירו בזמן האחרון הן בלשנים, חוקרי לשון חז"ל (ראה נ' ברוורמן, ספ"ל ל' ייבין, מחקרים בלשון, ה-ו, עמ' 163 ואילך, ו' אליצור, שם, עמ' 109 ואילך, והספרות הרשומה שם – וראה כבר מ' מורשת, ס"ו לילון, ירושלים תשל"ד, עמ' 275 הע' 2) הן חוקרי תלמוד (כגון א' רוזנטל, ס' זכרון לגר"ש ליברמן, עמ' 46, הערה 80; ש"י פרידמן, ס' גילת, עמ' 287–288; וראה גם ח' מיליקובסקי, תרביץ, סב, עמ' 492 והנ"ש). ובאמת כ"י ערפורט מתייחד בדרך־כלל בנוסחאותיו ה'בבליות' בהשוואה לכל יתר כתבי־היד, וכמדומני שבמיוחד בסדר מועד. (כך גם ביחס לכ"י התוספתא 'על קלף ישן גושן ... בנוסחא דוקנית' שהיה בידי בעל פני משה [והוא כנראה מן משפחת כהנא] הקדומים ביותר הידועים לנו מכל ספרות חז"ל בכלל – ראה מ"ש תרביץ, מד תשל"ה), סעמ' 195 והנ"ש. אף הוא קרוב לנוסח שאר כ"י דווקא, ואין בו הסטיות של כ"י ע – ראה תוסכפ"ש א, מבוא, עמ' יז, והערות 15–24 שם; וכעת גם ב"מ, עמ' 217, וב"ב, עמ' 336 [=הערות מגליונות המחבר ו'ל, עמ' 873]. שרידי נוסחאות כ"י חשוב זה ראויים לאיסוף שיטתי ולבדיקה לגופן. [הוספה בשעת הגהה אחרונה: וכך גם ביחס לטופס תוספתא ששרידים ממנו נתפרסמו זה עתה מן הגניזה האירופית (כ"י בולוניה) – ראה:

[M. Perani & G. Stemberger, *Henoch XVI* (1994), p. 247ff.

ונראה שאכן יש מקום לבחון מחדש את הכלל הגדול שכלל לנו הגר"ש ליברמן בראשית דרכו בחקר התוספתא (תוס"ר, ח"ד, סעמ' יב): 'כמו שיש בידינו כת"י של משנת א", כת"י של משנת בבל ... כן בודאי יש גם בכת"י

של התוספתא ... אין לנו לראות בשינויי הנוסחאות שבכת"י וראשונים שיבושים ו"תקונים" גרידא ... 'ומכאן שאנו צריכים להתייחס ברצינות לפיסקאות התוספתא שבראשונים המתאימות בגירסתן לבבלי ... שתי הגירסאות נכונות, כל אחת בהתאם למסורת שעל־פיה נוצרה' (תוס"ר, שם, עמ' טו – וראה 'המורה' הנ"ל, עמ' סא ואילך). – אלא שהאמת ניתנת להיאמר שהר"ש ליברמן עצמו, עם שהתקדם בעיסוקו בתוספתא, ממעט יותר ויותר להרגיש פן זה של החילופים, אף־על־פי שהוא חוזר על כך מפעם לפעם בטונים הרבה יותר מינוניים ובהסברים מגוונים (כגון: '... כתה"י של התוספתא שבידינו מעורבים הם ופעמים נשרדו בהן מסורות שונות ... ואינם תקוני סופרים' תוסכפ"ש, נשים [תשכ"ו], עמ' 227 וראה שם סעמ' 471; ולעומתו ניסוחו בלשוננו, לב [תשכ"ח], עמ' 97 [=מחקרים, עמ' 490]: 'ונראה שהתוספתא שנשתנה בישיבות בבלי [!] תוקנה ע"י התנאים [!] לפי מסורת הבבלי; אבל גם ניסוחים כמו 'אף כן נשתמרו לנו בכה"י השונים [של התוספתא] המסורות השונות של בני א"י ובני בבלי [כגון שם, ודעים [תשט"ו], עמ' 633, ושבת [תשכ"ב], עמ' 125 – ובאלו דווקא ווד כבבלי!). והשווה רשימתו בתוס"ר ח"ד הנ"ל, עמ' יג עם מקבילותיו בתוספתא כפשוטה [ברובם ככולם הנוסח הבבלי ככ"ע]; ולעתים קרובות 'היא הפכה והיא מהפכה', ואינך יודע כלום על מקור ההתאמה – ראה, למשל, הדוגמא הקלאסית של קידושין רפ"ג, בניסוחו של תוס"ר, ח"ב, עמ' 84, ותוסכפ"ש שם, עמ' 939 עיי"ש, וצ"ע]; אף־על־פי שלעתים הוא עוד חוזר על מעין ניסוחיו בתוס"ר שם, כגון הערתו לחסדי דוד מקאות [תשל"ו], פ"ו, עמ' נ, הערה 69, ותרביץ, מ הנ"ש, וראה 'המורה' הנ"ל, עמ' סב, ומש"צ בסוגיות ודעים־טהרות שלי (כ"י) לשבת קיד ע"א). וראה גם ניסוחו של הגר"ש ליברמן בהקדמתו לתוספתא מס' סוטה (עמ' ה): 'השינויים המרובים שבין כ"ע לשאר הנוסחאות ... עשו רושם כאילו כ"ע מבוסס על טופס שיצא מעורך אחר של הנוסח'?! – וגם שם, בהרבה מן הססיות, כ"ע = בבלי; ובכמה מהן נראה ברור ש'גירסת כ"ע היא גירסא "מתוקנת", תוסכפ"ש שם, עמ' 659, ועיי"ש עמ' 751 ועוד. והעניין כולו שם טעון בירור מקיף. על־כל־פנים, איך שלא יהיה, יש כעת לבחון היטב מחדש את פשר ה'בבליות שבכ"י מסוימים של התוספתא, את מקורותיה ומשמעותה.

ואכן, כל הנושא הגדול והחשוב הזה – הנוגע, במידה זו או אחרת, כמעט לכל ספרות חז"ל הארצישראלית כולה, בהלכה ובאגדה – זו התופעה של מיוזג מכון של מסורות וספרויות, 'תקונים' ושינויים בחוץ יד בזמנים מאוחרים יחסית, הולכת ונחשפת יותר ויותר לנגד עינינו. ענפי־נוסח שלמים מספרותנו הקלאסית ש'תוקנו' בשיטיות על־פי הבבלי ועל־פי מקורות אחרים מתגלים דווקא במסורות הייחודיות שדרך הצינור האשכנזי הגיעו אלינו. תופעה זו של טיפול אגרסיבי בידי חכמים העושים בטקסטים קלאסיים כבתוך שלהם, לומדים בקיאים שתוך כדי מסירת החומר גם מעצבים את תוכנו ואת נוסחו – תופעה שהצבעתי עליה לראשונה ובהרגשה בהרצאתי הנ"ל (הערה 8 – עיי"ש עמ' 36 ואילך ובהערות שם; וראה לאחרונה ש' עמנואל, דיסרטציה, עמ' 189 והנ"ש) בשנת תשל"ח – הולכת ומתבררת יותר ויותר מכיוונים שונים. אלא שכמובן כל חיבור וגורלו ומידת 'עיבודו', ובוודאי שלא הרי התוספתא כהרי הירושלמי – אלא שכל זה טעון דיון יסודי ובירור מקיף בפני עצמו שאכ"מ.